

महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारी संस्थाको भूमिका : भद्रावती बचत तथा
ऋण सहकारी संस्थाको अध्ययन

शोधपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

वानेश्वर बहुमुखि क्याम्पस, काठमाडौं, नेपाल

मानविकी विभाग अन्तर्गत

स्नातकोत्तर तह समाजशास्त्र विषयको आंशिक शोधलेखन (५६०) को परिपूर्तिको लागि
प्रस्तुत शोधपत्र

शोधकर्ता

दीपक शिवाकोटी

रजिस्टर : ६-१-४०-५३२-२००८

तह : स्नातकोत्तर तह

२०७९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र विभाग
बानेश्वर बहुमुखि क्याम्पस, काठमाडौं
काठमाडौं, नेपाल

स्विकार पत्र

मैले स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र पुरा गरेको छु, विश्वविद्यालयले दिइएको कोर्सको तालिका अनुसारको आधारमा रहेर आदरणीय गुरु शैलेन्द्र अधिकारीको सुपरभाइजरमा रहेर यो अध्ययनको काम पुरा गरेको हो । विश्वविद्यालयले बनाएका नियम तथा आधारभुत कुरालाई शिरोधार्य गरेर खोज, अध्ययन तथा अनुसन्धानबाट आएका कुराहरूलाई मैले शोधपत्रमा राखेको छु । यो शोधपत्रले समाजशास्त्रको बौद्धिक विकासको लागि समेत टेवा पुऱ्याउने मौलिक धरातलको मौलिक शोधपत्र हो । समाजशास्त्र विभाग बानेश्वर बहुमुखि क्याम्पसलाई समेत आभार प्रकट गर्दछु । जसले मलाई समाजशास्त्र विषयमा अध्ययन गर्ने मौका दिएर ठुलो गुण लगाएको छ । मैले यस अध्ययनमा कच्चा पदार्थको रूपमा वा स्रोत सामाग्रीको रूपमा (तथ्यगत, सैद्धान्तिक विश्लेषण, व्यवहारिक पक्ष र कोर्स) लाई आधार बनाएर सम्बन्धित विषयका पुस्तकहरू, म्यागजिन, लेखहरूको स्रोतको रूपमा प्रयोग गरेको छु । विभिन्न बौद्धिक वर्गका लेखकहरूको पुस्तकहरूको स्रोतका रूपमा प्रयोग गरे उहाँप्रति मेरो गहिरो सम्मान तथा सदैव उहाँहरूप्रति म ऋणी रहनेछु । स्रोत सामाग्रीहरूको बारेमा मैले विस्तृत रूपमा उल्लेख समेत गरेको छु ।

दीपक शिवाकोटी

.....

मिति :

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

समाजशास्त्र विभाग

बानेश्वर बहुमुखि क्याम्पस, काठमाडौं

काठमाडौं, नेपाल

सिफारिस पत्र

श्री दीपक शिवाकोटीले स्नाकोत्तर तहको शोधपत्र पुरा गर्नु भएको छ । “महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारी संस्थाको भुमिका : भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको अध्ययन”, शिर्षकमा मेरो नेतृत्वमा बसेर उसले निकै कडा परिश्रम, मेहनतका साथ आफ्नो अध्ययनको, खोजपुर्ण रुपमा शोधपत्रलाई तथ्यगत, वस्तुगत र स्थलगत रुपमा आधारित भएर अहिलेको समसामयिक विषयवस्तुमाथि रहेर मौलिकपन सहितको शोधपत्र तयार पारेको छ । मलाई गर्व छ, मेरो नेतृत्वमा रहेर मैले दिएको सुझाव, सल्लाह तथा मार्गदर्शन अनुसार आज्ञाकारी शिष्यको रुपमा मानेर आफ्नो शोधपत्र पुरा गरेको छ । मेरो विद्यार्थीले नेपाली समाजशास्त्रीय क्षेत्रको लागि आफ्नो अध्ययनको उच्चतम उपयोग गरेर समाजशास्त्र क्षेत्रको ज्ञानको भण्डार भर्नको लागि इटा थप्ने काम गरेको छ । इतिहासले भोलि साबित गर्ने छ, उसले बनाएको शोधपुर्ण र खोजपुर्ण शोधपत्रले यस क्षेत्रको लागि आर्दश र अध्ययनको गतिलो राजमार्ग बनाउने छ । मलाई विश्वास छ, मैले देखेको सपना मेरो यस चेलोले पुरा गर्ने छ । त्यसैले अन्त्यमा, सप्रेम धन्यवादसहित यो सिफारिसपत्र मार्फत मानविकी विभाग अन्तर्गतको समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह पुरा भएको सिफारिसपत्र सिफारिस गर्दछु ।

.....

शैलेन्द्र अधिकारी

सुपरभाइजर

मिति:.....

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र विभाग
बानेश्वर बहुमुखि क्याम्पस, काठमाडौं
काठमाडौं, नेपाल

स्विकृति पत्र

वर्तमान समयको समसामयिक विषयवस्तुमाथि खोजपूर्ण र गहिरो अध्ययनको साथमा श्री दीपक शिवाकोटीले आफ्नो शोधपत्र पुरा गर्नु भएको छ । “महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारी संस्थाको भूमिका :भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको अध्ययन”, शिर्षकमा आफ्नो खोजपूर्ण र ओजपूर्ण स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र समाजशास्त्र विषयमा पुरा गर्नुभएको छ । निश्चय पनि उहाँको अध्ययनको शोधपत्रले समाजशास्त्र क्षेत्रको बौद्धिक क्षेत्रमा राम्रो खुराक मिलेछ । त्यसका लागि उहाँलाई विशेष धन्यवाद छ । मानविकी विभाग,समाजशास्त्र विषयमा गर्नुभएको खोजपूर्ण अध्ययन, अनुसन्धान तथा चिन्तनलाई उच्च सम्मान छ । उहाँले गरेको कठोर मेहनत, परिश्रम सहितको अध्ययनलाई हामीले उच्च मुल्याङ्कन गरेका छौं ।

स्विकृति पत्र

.....
शैलेन्द्र अधिकारी

सुपरभाइजर

.....
बाह्य सुपरभाइजर

.....
प्रा.डा.विष्णु राई

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,बानेश्वर बहुमुखि क्याम्पस

काठमाडौं, नेपाल

आफ्ना भनाई

मैले यो शोधपत्रलाई अन्तिम रूप दिदै गर्दा धेरै खुसी भएँ तर यस खुसीको असली हकदारहरु उहाँहरु हुनुहुन्छ, जसले मलाई यो अध्ययनको लागि सधैं उत्प्रेरणा, हौसला, सहयोग, माया र सप्रेम दिएर सत्मार्गमा लाग्न प्रेरणा दिनुभएको छ, साथै निरन्तर सहयोग गरेर जीवनभरिको ऋणी बनाउनु भएको छ । स्नाकोत्तर तह सक्न र यो शोधपत्रलाई पुरा गरेर सफलताको बाटो देखाउनु हुने मुख्य नायक नै आदरणीय गुरु प्रा.डा. विष्णु राई, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, बानेश्वर बहुमुखि क्याम्पस, त्रि.वि.वाट मान्यता पाएको क्याम्पस, काठमाडौंको सर हुनुहुन्छ । उहाँ मेरो गुरु मात्र नभएर एउटा असल अभिभावकको रूपमा समेत माया, हौसला दिनुभएको छ । उहाँप्रति म सधैं ऋणी र नतमस्तक छु । उहाँको भूमिकालाई साधुवाद छ । सुपरभाइजरको भूमिकामा सहयोग गर्ने आदरणीय गुरु शैलेन्द्र अधिकारी । त्यसै गरि यस शोधपत्रमा विशेष धन्यवादका पात्रहरु हुनुहुन्छ । आदरणीय गुरु प्रकाश राई सर, नबिन राई सर, उद्धव सिग्देल सर र सुजना घिमिरे मिस सबैमा उहाहरुको गुण तथा सहयोगका लागि नमन छ । यो यात्रामा सहयोग गर्ने मेरा सहृदयी सहपाठी मित्रहरु विशेष गरेर बबिन तामाङ, अविन राई र रेणुका लिम्बुका साथै सबै मित्रहरुमा समेत सप्रेम धन्यवाद टक्याउछु । अझ विशेष गरेर धन्यवाद मेरो जीवनको पहिलो गुरु पिताजी टहल बहादुर शिवाकोटी, आमा रत्नमाया, जीवन संगिनी जमुना काफ्ले, छोरी चाँदनी तथा प्यारा भाईहरु जो सधैं मलाई आदर र हौसला दिइरहन्छन अशोक र शुसिल शिवाकोटी सबै सबैले मलाई प्रेरणा तथा साथ सहयोग गरेर अध्ययनको रणमैदानमा खरो उत्तिर्ण हृदयभरिको सकारात्मक आड, भरोशा दिइरहनुहुन्छ । सबैको म ऋणी भएको छु । सबैमा हार्दिक हृदयभरिको माया तथा विशेष धन्यवाद छ ।

यस शोधपत्रलाई मुर्त रूप दिदै गर्दा मलाई हरबखत सहयोग गर्नु हुने लापिलाड सामाजिक सेवा समितिका पुर्व अध्यक्ष तथा भद्रावति वचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका व्यवस्थापक आदरणीय दाइ तथा अभिभावक श्री पदम बहादुर श्रेष्ठ, भद्रावति वचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका अध्यक्ष आदरणीय गुरु जय बहादुर खड्का, लापिलाड सामाजिक सेवा समितिका अध्यक्ष श्री विवेक कुमार खड्का, भद्रावति साकोसका सञ्चालक समितिका पदाधिकारी ज्युहरु तथा कर्मचारी साथीहरु र भद्रावति साकोसका सदस्य ज्युहरु सबैमा यो शोधपत्र तयार पार्न तथा सक्नका लागि सहयोग गर्नु भएकोमा तपाईंहरु सम्पूर्णमा सप्रेम सहित हृदयभरिको मायाको साथमा विशेष धन्यवाद अर्पण गर्दछु ।

समय गतिशिल रुपमा अगाडि बढिरहन्छ । जन्मदेखि मृत्युसम्मको मानिसको यात्रामा धेरै अवरोह, आरोह आइरहन्छन् । त्यो शाश्वत सत्य हो । औपचारिक रुपमा विश्वविद्यालयमा अध्ययन गरेर विभिन्न तहको सर्टिफिकेट प्राप्त गर्नु एउटा जीवनको पाटो हो, यो समाज, परिवार र व्यक्तिहरुको बारेमा निरन्तर रुपमा खोज गर्नु अर्को पाटो हो । यो समाज खुल्ला विश्वविद्यालय हो । समुन्द्रमा पुगेर कसको क्षमताले कति पानी ल्याउन सक्छ, त्यस्तै खुल्ला समाज अध्ययन गरेर कसले कति सिक्न सक्छ । त्यो सिक्ने व्यक्तिमा भर पर्दछ । हामीहरु समाजद्वारा सिर्जित सुन्दर सिर्जना हौ । त्यसकारण यो सिर्जना विशेष गरेर केहि गर्नका लागि कसैद्वारा पठाइएको हुन्छ । मैले पनि सहकारी क्षेत्रमा एक दशकभन्दा बढी समयदेखि निरन्तर काम गरिरहदा भोलि यो नाशवान तनले संसार छोडेर जादा भोलिका पुस्ताले मलाई के भनेर संझिने वा गुमनाम रहने अहं पटकक मनले मानेन । त्यसकारण मैले यो शोधपत्र गर्न शुरु गर्दा सहकारी क्षेत्रको लागि नै केहि गर्ने कोसिस गर्छु भनेर यो शोधपत्रको खोज गरेको हो । जीवन रहेसम्म अध्ययन भन्ने कुरा औपचारिक वा अनौपचारिक रुपमा चलिरहन्छ । त्यो चलनु पनि पर्छ । जीवन, जगतको खोजविनाको जीवनको के सार्थकता छ । समाज, मानवको सेवाविनाको जीन्दगीको के औचित्य छ भन्ने मेरो विचार र चिन्तन रहेको छ । यो शोधपत्र तयार पार्न सहयोग गर्ने सम्पूर्ण सहृदयी गुरुहरु, बौद्धिक व्यक्तित्वहरु, आफन्तहरु, प्रिय मित्रहरु तथा अन्य व्यक्तिहरुमा हार्दिक आभारसहित धन्यवाद छ । जब समाजमा विभिन्न खालका संकटहरुको सिर्जना हुन्छ । त्यस समयमा कोहि न कोहि भगवानको रुपमा बडो हौसला र हिम्मतका साथ कोहि महान मान्छले खोज, अध्ययन, अनुसन्धान, त्याग तथा समर्पण गरेर समाजलाई तत्कालिन समयको संकटबाट मुक्त गर्नुको साथै समाजलाई नयाँ शिराबाट अगाडि बढाउने कोसिस गर्दछन् । अहिलेको समय पनि निकै जटिल अवस्थाबाट गुर्जिएको छ । यस्तो समयमा तपाईं हामी मिलेर नै समाजको संकटमय समयलाई सहि बाटोमा ल्याउने साहस गर्नु पर्दछ । त्यसको लागि बौद्धिक जगतको निकै ठुलो भुमिका रहन्छ । बौद्धिक अध्ययन, खोज र अनुसन्धानबाट नयाँ कुराको विकास र निकास हुन्छ । त्यसकै शिलशिलाको रुपमा यो शोधपत्रलाई लिन सकिन्छ । समयले सबै कुराको मुल्याङ्कन गर्नेछ । भोलिको समाजलाई अगाडि बढाउन बौद्धिक जगतको योगदानको कदर गरेर अगाडि बढ्नुको विकल्प छैन । आशा छ, मेरो यो सानो कोसिसले समाजको भाग्य र भविष्यको निर्माणको लागि पनि सहि साबित हुनेछ । मलाई अङ्ग्रेजीमा शोधपत्र लेख्न पनि कुनै अफयारो होइन तर के भने मैले

बर्षोदेखि सहकारी क्षेत्रमा काम गरिरहेको छु । जीवन त नाशवान चिज हो । भोलि जीन्दगीले स्वास फेर्न छोडेको दिनमा मलाई समाजले के भनेर संभेला भनेर पनि आफ्नो कार्यक्षेत्रको सिकेको कुरालाई सैद्धान्तिकरण गरेर सरल भाषामा मैले यो शोधलेखन सहकारी क्षेत्रको विषयमा लेखेको हो । आशा छ, यो संकटमय समयमा आशाको दीप बाल्न सक्नेछ ।

– दीपक शिवाकोटी

वानेश्वर बहुमुखि क्याम्पस

काठमाडौं ।

विषयसुचि

विषय	पृष्ठ संख्या
शिर्षक पृष्ठ	
स्विकार पत्र	ii
सिफारिस पत्र	iii
स्विकृति पत्र	iv
आफ्ना भनाई	v
विषयसुचि	viii
तालिका सुचि	x
सारांश	xi
एकाई : एक	१-१९
परिचय	
१.१ अध्ययनको पृष्ठभुमी	१
१.२ समस्याको अध्ययन	१२
१.३ अध्ययनको उदेश्य	१४
१.४ अध्ययनको महत्व	१५
१.५ अध्ययनको सिमा	१७
१.६ अध्ययनको लागि बजेट	१७
एकाई : दुई	१९-३५
समाजशास्त्रीय पुर्वसाहित्यको समीक्षा	
२.१ समाजशास्त्रीय पुर्वसाहित्य समीक्षा	१९
२.२ नेपालमा सहकारीताको ऐतिहासिक विकासक्रम	३१
२.३ सहकारीका किसिम	३३
२.४ सहकारीका सिद्धान्तहरु	३३
	viii

२.५ असल सहकारी सञ्चालनका अभ्यासहरु	३४
२.६ सहकारीबाट हुने फाइदाहरु	३४
एकाई : तिन	३९-४३
समाजशास्त्रीय अनुसन्धान विधि	
३.१ समाजशास्त्रीय अनुसन्धान विधि	३९
३.२ अध्ययन, अनुसन्धानत्मक विषयवस्तुको वर्णन	३९
३.३ संख्यात्मक परिमाणात्मक अनुसन्धान विधि	३९
३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनमा प्रयोग भएका विधि र प्रकृतिको स्रोत	४३
३.५ पुर्वपरिक्षण	४३
एकाई : चार	४४-५८
महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीता	
४.१ महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीता	४४
एकाई : पाँच	५९-६४
५.१ तथ्याङ्कको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण	५९
५.२ काठमाडौं जिल्लाको भौगोलिक एवं वस्तुगत विवरण	५९
५.३ उमेरको आधारमा उत्तरदाताको संरचना	६०
५.४ जातिय आधारमा उत्तरदाताहरु	६१
५.५ धर्मका आधारमा उत्तरदाताहरु	६१
५.६ पेशाका आधारमा उत्तरदाताहरु	६२
५.७ वैवाहिक स्थितिको आधारमा उत्तरदाताहरु	६३
५.८ भाषाभाषिका आधारमा उत्तरदाताहरु	६३
एकाई : छ निष्कर्ष, सुझाव	६५-७०
सन्दर्भ सामग्रीहरु	
अनुसुचिहरु	

तालिकाहरु

तालिका नं.		पृष्ठ
तालिका नं. ५.१	उमेरको आधारमा उत्तरदाताको विवरण	६०
तालिका नं. ५.२	जातजातिको आधारमा उत्तरदाताको विवरण	६१
तालिका नं. ५.३	धर्मको आधारमा उत्तरदाताको विवरण	६१
तालिका नं. ५.४	पेशाको आधारमा उत्तरदाताको विवरण	६२
तालिका नं. ५.५	वैवाहिक आधारमा उत्तरदाताको विवरण	६३
तालिका नं. ५.६	भाषाभाषिको आधारमा उत्तरदाताको विवरण	६३

सारांश

नेपालको संविधानले समेत महिलाहरूलाई नेपालको हरेक क्षेत्रमा ३३ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ । तथापि नेपालको आर्थिक क्षेत्रमा भने महिलाको पहुँच पहिलेको भन्दा बढेको छ । तर अझै पनि विकसित देशको जस्तो अवस्थामा पुग्न चाँहि अझै समय लाग्दछ । नेपालको जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा ५१.०४ प्रतिशत महिला रहेका छन् । महिलाको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक तथा राजनितिक रूपमा समानता समावेश, समताको हिसाबले अगाडि बढाउदै लगेपछि मात्र परिवार, समाज, देश र संसारको विकास, समृद्धिको सपना यथार्थमा साकार हुन्छ । मैले शोधपत्र गर्दै गर्दा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट सहकारीताबाट महिलाको आर्थिक विकास कसरी भएको छ । कसरी महिलाको आर्थिक विकासबाट समाजमा, घरपरिवारमा समृद्धि आउछ भन्ने नजिकबाट निहाल्ने तथा अध्ययन गर्ने मौका पाएँ । त्यस कुराले मलाई भस्किन बाध्य बनायो कि समाजमा महिला र पुरुषको समान तरिकाले विकास नभएसम्म हाम्रो समाज सधैं पछाडि नै रहने छ किनकि ५१ प्रतिशतलाई पछाडि छोडेर ४९ प्रतिशत मात्र अगाडि बढिरहदा त्यो अधुरो, अपुरो हुन्छ । सहकारीताको माध्यमबाट समाजलाई सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक रूपमा माथि उठाउन सकिन्छ । नेपालको संविधान २०७२ ले समेत सरकारी, निजि र सहकारी क्षेत्र मिलेर देशको विकासमा हातेमालो गरेर अगाडि बढ्न सकिन्छ । त्यो सरल र सहज बाटो भनेर स्विकारेको छ । विश्वमा औद्योगिक क्रान्तिको बेलामा होस वा जुनसुकै कठिन समयको बेलामा सहकारीताको माध्यमबाट त्यसको समाधान गरेर नयाँ सोच, विचार र चिन्तन गरेर समाजलाई नयाँ उचाईमा पुऱ्याउनको लागि सहकारीले खेलेको भूमिका साँच्चै अतुल्यनिय रहेको गर्विलो इतिहास रहेको छ । नेपालको परिवेशमा त भन् सहकारी क्षेत्र विकास तथा विभिन्न प्रकारको जागरणमा समेत मुख्य रूपमा भूमिका खेलेको छ । विभिन्न दैविक प्रकोप होस, रोजगार सिर्जना, घरेलु उद्योगको विकास, कृषिमा, पशुपालन तथा अन्य विभिन्न क्षेत्रमा योगदान गरेको छ । देशको अर्थतन्त्रमा समेत सहकारी क्षेत्रले ठुलो योगदान गरेको छ । सहकारीताबाट मात्र हामी मिलेर समाजको सन्तुलित रूपमा विकास गर्न सक्छौ । सहकारी क्षेत्रमा पनि अन्य विविध क्षेत्रमा भै विभिन्न खालका समस्या तथा चुनौतिहरू रहेका छन् । सहकारी क्षेत्रमा रहेका समस्याहरू हामी आफैले सिर्जना गरेका समस्या हुन र त्यसलाई हामी सबै मिलेर समाधान गर्नुपर्छ । समस्या सँगै समाधानका विकल्पहरू आफै सँगसँगै आएका हुन्छन् । सरकारले पनि सहकारी क्षेत्रलाई देशमा ठुलो योगदानको कदर

गरेर नियमन तथा अनुगमन गरेर आफ्नो जिम्मेवारीपन देखाउनु पर्छ । जसबाट समग्रमा देशको नै भलो हुने हो । महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीता : कोटेश्वर, काठमाडौं समाजशास्त्रीय अध्ययनको समयमा विशेष गरेर भद्रावति साकोसमा रहेका सदस्यहरुको अध्ययन गरिरहदा सहकारीतामा महिलाहरुको बढ्दो उपस्थितिले के जनाउछ भने देशको आर्थिक विकासमा सहकारीताले अवलम्बन गरेको बाटो ठिक छ । त्यसकारण सामाजिक,आर्थिक विकास र रुपान्तरणको लागि सहकारीले हिडेको बाटो उत्तम रहेको छ । विभिन्न क्षेत्रका, भाषा, धर्म तथा संस्कृति फरक भएका सदस्यहरु भए पनि सबै सदस्यहरुको विचार,सोच एउटै रहेको छ । त्यो हो सबैको समान तरिकाले आर्थिक पहुँच र विकास होस भन्ने पवित्र धारणा रहेको छ । सहकारीताले सयौं सुन्दर फुलहरुलाई एउटै माला बनेर सजाउने काम गरेको छ । आर्थिक विकासको मुख्य आधार सहकारीता ही । आर्थिक विकासमा सहकारीताले लिएको सहि मार्गलाई पछ्याएर अगाडि बढ्दा हरेक क्षेत्रको विकासमा चाँडै विकासको लहर आउछ ।

एकाई-एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

यस अध्ययनमा महिलाहरुको आर्थिक विकासमा सहकारीताले कसरी सकारात्मक भूमिका खेल्दछ भन्ने बारेमा अध्ययन गर्नेछु । र, विशिष्ट रूपमा सहकारीताले महिलाहरुको आर्थिक विकासमा कस्तो सहयोग गरेको छ भन्ने बारेमा समेत अध्ययन गर्ने छु ।

बोलीचालीको भाषामा सबै मिलेर काम गर्नु सहकार्य हो र त्यसैलाई नै सहकारीताका आधारमा भएको सहकार्य हो भनि बुझेको पाइन्छ । तर सबै मिलेर गरेको सबै कार्यलाई सहकार्य भन्न मिल्दैन । नेपालमा धेरै पहिल्यैदेखि प्रचलनमा रहेका परम्परागत पर्मा,ठिकुटी धर्म भकारी, गुठी, भेज,मंकाखल आदि जस्ता सहकार्य चल्दै आएको थियो । आजसम्म पनि चल्दै आएको छ । सोहि अनुसार वि.सं.२०१० सालमा कृषि मन्त्रालय अर्न्तगत सहकारी विभागको स्थापना भएवाट नेपालमा सहकारी अभियानको सुरुवात भएको मान्न सकिन्छ । सहकारी संस्थान स्वरूपको एउटा व्यावसायिक संगठन हो, जसको स्वामित्व र नियन्त्रण ग्राहकहरुको सदस्यको रूपमा स्वयंले गर्दछन् र संगठनको संचालन सदस्यहरुकै आवश्यकता र इच्छाहरु पूर्तिका लागि गरिएको हुन्छ । सहकारी एउटा कानुनी संरचना हो । जसको स्वामित्व तथा नियन्त्रणमा त्यसका सदस्यहरुको समान अधिकार रहेको हुन्छ । साभा फाइदा वा उदेश्य पुरा गर्न सँगै काम गर्नु सहकार्य हो (Webster's college Dictionary,1991) co operative शब्द ल्याटिन शब्द Co operate बाट लिइएको हो । जसको शाब्दिक अर्थ 'सामुहिक' रूपमा काम गर्नु हुन्छ । अर्को अर्थमा : सहकारी शब्द 'सह' र 'कार्य' गरी दुई वटा शब्दहरुको सम्मिश्रणबाट बनेको छ, जसको शाब्दिक अर्थ क्रमशः 'सँगै' र 'काम' हुन्छ ।

सहकारी त्यस्तो संगठन हो जसमा व्यक्तिहरु मानविय नाताले समान आधारमा स्वेच्छिक रूपमा एकजुट भई उनीहरुका आर्थिक चाहनाहरुको प्रबर्द्धन गर्दछन् भन्ने हो (हुवर्ट कालभेस्ट) । सहकारी भन्नाले उपभोगकर्ताको स्वामित्व,उपभोगकर्ताको नियन्त्रण रहने व्यवसाय जसले उपभोगका आधारमा फाइदाहरु आफुबिच बाँडफाँड गर्दछन् (US Department of Agriculture,1987) । सहकारी संगठन एउटा आर्थिक संस्था हो(डा. आर

फिलिप्स) । व्यक्तिहरूको स्वैच्छिक सहभागिताबाट आफ्ना समान आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आवश्यकताहरू एवं आकांक्षाहरूको परिपूर्ति संयुक्त स्वामित्वमा आधारित तथा प्रजातान्त्रिक तवरले नियन्त्रित व्यवसायिक संगठनमार्फत गर्ने चाहना राखि स्वैच्छिकरूपमा एकत्रित (वा संगठित) व्यक्तिहरूको स्वायत्त निकाय सहकारी हो (अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, १९५५) आधुनिक सहकारीको सुरुवात सन् १८४४ मा वेलायतबाट सुरु भएको थियो । यद्यपि मानव सभ्यताको विकाससँगै समुदायभिन्नका सदस्यहरूकाविचमा कामको बाँडफाँड गर्ने र कतिपय कामहरू सामुहिकतामा सम्पन्न गर्ने सहकार्यको प्रचलन सुरु भएको थियो(ढकाल प्रसाद सुदर्शन, २०७०) ।

सन् १८४४ अक्टोबर २४ का दिन “रोचडेल सामुहिक अग्रदूत समिति (Rochdale Equitable Pioneers Society) को स्थापना गरेर सहकारीको सुरुवात भएको हो । समय वित्तै जादा विश्वमा विविध प्रकारका सहकारीहरूको स्थापना हुँदै गयो । उपभोक्ता सहकारी, कृषि सहकारी, बचत तथा ऋण सहकारी आदि सहकारीहरूको स्थापनासँगै विकास भएर संसारमा फैलिन थाल्यो । आधुनिक सहकारीका परिकल्पनाकार तथा जन्मदाताका रूपमा रोवर्ट ओवन (Robert Owen) मानिन्छ । जब युरोपमा औद्योगिक क्रान्तिपछि विभिन्न ठुलाठुला उद्योग, कलकारखानाहरूको स्थापना हुन थाल्यो । त्यस पछि मानिसहरू गाउँ गाउँबाट शहरमा काम गर्न आउन थाले । तत्कालिन समयमा युरोपभरि निर्वाहमुखि कृषि श्रमिकहरूको अवस्था अत्यन्त नाजुक थियो । गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य र भोजन जस्ता अवस्था समेत निकै कमजोर थिए । यहि अन्याय, शोषण, दमन तथा गरीबबाट छुटकारा पाउनको लागि सहकारीको स्थापना भएको हो । सहकारी अभियानको थालनी सर्वप्रथम १९औं शताब्दीमा युरोपबाट भएको हो । युरोपको पनि वेलायत र फ्रान्सबाट सहकारीको अभ्यास सुरु गरिएको थियो । उपभोक्ता सहकारीको स्थापनाको लागि वेलायत, वित्तीय सहकारीको स्थापनाका लागि जर्मनी र श्रमिक सहकारीको स्थापनाका लागि चाहि फ्रान्सले ऐतिहासिक अग्रता हासिल गरेका छन् । सहकारीको स्थापनामा १८औं र १९औं शताब्दीको औद्योगिक क्रान्तिको महत्वपूर्ण भुमिका रहेको छ । औद्योगिक क्रान्तिले तत्कालिन विश्वको सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा र सांस्कृतिक रूपमा ठुलो परिवर्तन ल्यायो । विशेष गरेर मजदुरहरूको जीवनयापनलाई कठिन बनाई दियो । यसको असर वेलायतबाट सुरु भएर युरोपका अन्य मुलुकहरू र केहि समयपछि अमेरिका र विश्वका धेरै मुलुकहरूमा पर्न गयो । औद्योगिक क्रान्तिले गर्दा युरोपभरि सहकारीको विकासलाई वाध्यात्मक

बनाइदियो । अर्कोतर्फ युरोपका औद्योगिक राष्ट्रहरूका लागि आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थको अभाव भइ एसिया, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकी अल्पविकसित मुलुकहरूमा व्यापारको नाममा प्रवेश गरेका बेलायत, फ्रान्स, पोर्चुगल र बेल्जियम जस्ता राष्ट्रहरूले साम्राज्य विस्तार गरी किसानहरूलाई सहकारीमा आवद्ध गराइ आफु अनुकूलको उद्योगलाई चाहिने कच्चा पदार्थ उत्पादन गर्न गराउनका लागि प्रेरित गरी व्यावसायिक स्वार्थका लागि सहकारीको अभ्यास गराएका थिए । उपनिवेशमा रहेका मुलुकहरूमा सहकारीको अभ्यास भएको लामो इतिहास यसैको परिणति थियो(ढकाल प्रसाद सुदर्शन, २०७०)।

जब समाजमा विविध खालका विभेद, महँगि तथा असमानता बढेर गयो । त्यसलाई कम गर्नको लागि समेत संसारमा सहकारीको स्थापना भएको हो । त्यसैले सहकारीको मुख्य उद्देश्य आफ्ना सदस्यहरूको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आवश्यकता तथा इच्छा परिपूर्ति गर्न स्वेच्छाले प्रजातान्त्रिक पद्धतिबाट चलाउने संस्था नै सहकारी हो । समान आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक समानता भएका मानिसहरूबिचमा विभिन्न पेशा, व्यावसाय गरेर आर्थिक अवस्था सुधार गर्नको लागि समेत सहकारीको संसारमा सुरुवात भएको हो । विश्वमा आधुनिक रुपमा तथा व्यवस्थित रुपमा सहकारीको सुरुवात सन् १८४४ मा बेलायतको मेनचेस्टर शहरबाट सुरु भएको हो । त्यसपछि विस्तारै सहकारी संसारभरि नै तिब्र रुपमा फैलिएर गएको हो । विश्वको तुलनामा नेपालमा चाहि सहकारीको सुरुवात अलि ढिलो नै सुरु भयो । नेपालमा औपचारिक रुपमा सहकारीताको सुरुवात चाहि वि.स.२०१३ सालमा चैत्र २० गते भएको हो । नेपालमा परम्परागत रुपमा धार्मिक, सामाजिक, कृषि तथा व्यापार व्यवसायको लागि समुदायका सदस्यहरूलाई एकआपसमा सहयोग गर्ने प्रथालाई लिने हो भने सहकारीताको प्रारम्भ धेरै पहिलेदेखि प्रचलनमा भएको पाइन्छ । यस्ता प्रचलनमा धार्मिक तथा सामाजिक विकासका लागि गुठिको स्थापना र सञ्चालन, कृषि उत्पादनका लागि मेला, पर्म गरेर श्रमको साटासाटको प्रचलन, थकाली समुदायमा ढिकुटी प्रथा पनि सहकारीकै परम्परागत प्रचलन हो । काठमाडौं उपत्यकामा मंकाखल तथा ज्यापु गुठि जस्ता सामुहिक क्रियाकलापहरू धेरै पहिले देखि प्रचलनमा रहदै आएको पाइन्छ । त्यसैगरी गाउँघरमा अहिले पनि विवाहमा पनि सबैले सहयोग गरिन्छ । कसैको मृत्यु हुँदा पनि भेटि, चामल दिएर सहयोग गर्ने प्रचलन पनि रहेको छ । विभिन्न सार्वजनिक भवनहरू बनाउदा पनि आफुखुसी श्रमदान गर्ने प्रचलन यस्ता खालका आपसी

सहयोगहरूका उदारणहरू नेपाली समाजका असंख्य पाउन सकिन्छ(ठकुरी चन्द्रबहादुर, २०७२ चौ.प.स.) ।

यसर्थ पनि अनौपचारिक रूपमा नेपालमा सहकारीता प्राचीन कालदेखि नै शुरू भएको मान्न सकिन्छ । सहकारी आन्दोलनको औपचारिक शुरुवात भने वि.स. २००८ सालमा त्रिभुवन ग्राम विकासको नामबाट गर्न खोजेको पाइन्छ । नेपालमा सहकारी संस्थाको संस्थागत गठन भने अमेरिकाको सहयोगमा बाढीपीडितहरूलाई वसोवास समेत गराउन संचालित राप्ती दून(बहुमुखि) विकास आयोजन सुरु भएपछि चितवन जिल्लामा भएको हो । राप्ती दूनमा वसोवास गराइएका बाढीपीडितहरूलाई कृषि ऋण सुलभ गराउने सिलसिलामा १७ वटा ऋण समिति गठन भएको थियो । तर ती ऋण समिति केका लागि गठन गरिएका थिए भन्ने कुनै अभिलेख पाइदैन ।

नेपालमा वि.स. २०१० सालमा सहकारी विभागको स्थापना र वि.स. २०१३ चैत्र २० गते पहिलो सहकारीको रूपमा बखान सहकारी दर्ता भएपछि सहकारीताको अवधारणले औपचारिकता पाएको हो । पहिलो सहकारी सम्बन्धी कानूनको रूपमा सहकारी ऐन, २०१६ जारी भएपछि यस क्षेत्रले थप गति लिएको हो । सहकारी ऐन, २०१६ लाई सहकारी ऐन, २०४८ ले विस्थापित गरेपछि नेपालमा नयाँ सहकारी युगको सुरुवात भयो । वि.स. २०१६ सालले दिएको ऐनको आधारमा यसैको अधिकार प्रयोग गरी सहकारी संस्था नियमावली २०१८ जारी भयो । त्यस्तै सहकारीमा संलग्न जनशक्तिलाई शिक्षा तथा तालिम दिलाउने ध्ययले वि.स. २०१९ सालमा सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना भयो । यसैगरी वि.स. २०२० सालमा सहकारी संघ संस्थाहरूलाई वित्तीय सुविधा प्रदान गर्नका लागि सरकारको अगुवाईमा एक सहकारी बैंकको स्थापना गरियो । राष्ट्रको आर्थिक मेरुदण्डको प्रमुख आधार मानिएको कृषि विकासका लागि सहकारी नभएका स्थानलाई समेत समेट्ने अभिप्रायले सहकारीलाई समेत वित्तीय सहयोगको निरन्तरता दिने गरी स्थापनाको ४ वर्ष वित्त नपाउदै सो बैंक कृषि विकास बैङ्कमा रूपान्तरण भयो । वि.स. २०२४ सालमा गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियानमा सहकारी(साभा) कार्यक्रमलाई पनि समावेश गरी अगाडि बढाइयो । वि.स. २०२५ सालमा सहकारी विभाग अन्तर्गत संचालित संस्थाहरूको प्रशासन भुमिसुधार विभागलाई सुम्पियो । वि.स. २०२६ सालमा सहकारी विभाग भुमिसुधार मन्त्रालय अन्तर्गत राखिएपछि सहकारी संस्थाहरूको प्रशासन सहकारी विभागबाटै संचालन गर्न थालियो ।

वि.स. २०३३ मा ग्रामीण विकासका लागि साभा कार्यक्रम अन्तर्गत ३० जिल्लाका हरेक गाविसमा बहुमुखि सहकारी संस्थाहरु गठन गरियो (ठकुरी चन्द्रबहादुर, २०७२ चौ.प.स.) ।

वि.स.२०३५ सालमा साभा संघ संस्थाहरुको व्यवस्थापन कृषि विकास बैकबाट सरकारलाई हस्तान्तरण गरियो । वि.स.२०३७ सालमा सरकारले सहकारी संघ संस्थाहरुको व्यवस्थापन संचालक समितिलाई हस्तान्तरण गर्यो । फलस्वरुप कर्मचारी व्यवस्थापन पक्षका कर्मचारी भर्ना, नियुक्ति, सरुवा, बढुवा विभागीय कारवाहि तथा अवकाश सम्बन्धी कार्य जिम्मेवारी सहकारी विभागबाट शुरु गरियो । वि.स.२०३७ सालमा सहकारी आन्दोलनको लागि महत्वपूर्ण वर्ष रुपमा रह्यो । किनकि तत्कालिन संविधानको संशोधन हुँदा संविधानको निर्देशक सिद्धान्तमा साभा कार्यक्रम (सहकारीता) लाई आर्थिक मेरुदण्डका रुपमा समाविष्ट गरिएको थियो । वि.स. २०४४ सालमा उच्चस्तरिय साभा विकास केन्द्रीय समन्वय समितिको गठन गरियो र साभा विकास विभागलाई भुमिसुधार मन्त्रालयबाट कृषि मन्त्रालयमा समावेश गरियो । त्यस्तै वि.स. २०४७ सालमा राष्ट्रिय सहकारी महासंघ परामर्श समिति गठन गरियो । वि.स. २०४८ मा राष्ट्रिय सहकारी बोर्ड ऐन २०४९ आयो र सोहि ऐनको आधारमा राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड गठन गरी तत्कालिन साभा विकास केन्द्रको नामका रहेको सम्पत्ति तथा दायित्व सारियो । प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना पश्चात गठित राष्ट्रिय सहकारी महासंघ परामर्श समितिकै सुझाव तथा सिफारिसको आधार समेत २०४८ मा सहकारी ऐन २०४८ र सोहि ऐनका आधारमा वि.स.२०४९ मा सहकारी नियमावली लागु गरियो र साभा ऐन र नियमहरु खारेज भए । सहकारी विकासका लागि सहकारी विभाग, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड, सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र लगायतका निकायको तर्फबाट समेत सहकारीको विकासमा योगदान गरेका छन् । यी माथिका संस्थाहरुविचमा समन्वयको अभाव नहोस भनेर संरनात्मक सुधार समिति २०५६ गठन गरियो । सहकारीको विकास र वृद्धिको लागि भरपर्दो व्यवस्था मिलाउनका लागि सहकारी संस्थाहरुको शेयर रकम तथा सरकारबाट प्राप्त रु. १ करोड शेयर तथा १ करोड अनुदानबाट राष्ट्रिय सहकारी बैकको स्थापना २०६० मा गरिएको पाइन्छ । सहकारीलाई अर्थतन्त्रको तिन खम्बामध्ये एक खम्बा हो भन्ने कुरा बजेटमा आएको कुराबाट प्रष्ट हुन्छ । (ढकाल प्रसाद सुदर्शन, २०७०)।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मै उल्लेख गरिएको विषय हो । त्यसैले गाउँ गाउँमा सहकारी घर घरमा रोजगारी नारा पहिल्यै आएको हो । वास्तवमा सहकारीले निजि क्षेत्र र सरकारलाई जोडेर सँगै अगाडि बढाउने काम गर्दछ । समाजमा राजनितिक, सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन सँगै सहकारी क्षेत्रले समेत निकै विकास, प्रगति गरेको छ । सहकारी बचत कार्यक्रमले गाउँ गाउँका न्युन आय भएका र पैसा चाहिँदा गाउँका साहुँकार तथा बजारका साहुँकारहरूमा जानबाट रोकन सफल भएको छ । साना तथा धितो नहुने व्यक्तिहरूलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पत्यार नगरिरहेको अवस्थामा गाउँमा नै संस्थागत कर्जा सरल तथा सहज पहुँच बढाइ बचतमा क्रान्ति ल्याएको छ । समाजमा उत्पादन भएका विभिन्न चिजहरू सहज र सरल रूपमा सहकारीको माध्यमबाट बजारमा पुऱ्याउनुका साथै किसानले समेत विना झन्झट उचित मुल्य पाएका छन् । समाजमा सहकारीकै कारणले विभेद, भेदभाव तथा छुवाछुत समेत घट्दो क्रममा रहेको छ ।

सहकारीले महिलाहरूको विकास तथा सशक्तिकरणमा समेत निकै सकारात्मक तथा सहयोगी भूमिका खेलेको छ । साना साना छरिएका पुँजिलाई समुहमा मिलेर विभिन्न व्यापार, व्यावसायमा लगानी गर्न समेत ठुलो योगदान गरेको छ । वास्तवमा सहकारीलाई गाउँगाउँमा तथा शहरमा समेत धेरैलाई स्वरोजगार बनाउन सहयोग गरेको छ । धेरै मानिसहरूलाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा समेत रोजगारी प्रदान गरेको छ । एक आपसमा मिलेर गरिने कार्यलाई सहकार्य भनिन्छ । सहकार्यको उच्चतम रूप नै सहकारीता हो । विभिन्न सामाजिक, धार्मिक रूपमा गुठी, ढुकुटी, मेलापात र अर्मपर्म पनि सहकारीताको रूप हो । समाजमा समान हैसियत भएका मानिसहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक आवश्यकता पुरा गर्न समुदायले गर्ने व्यवसाय हो । सहकारी संस्था संयुक्त स्वामित्व तथा प्रजातान्त्रिक रूपमा नियन्त्रित व्यवसायमार्फत आफ्ना साभा आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक आवश्यकता तथा आकांक्षाहरू परिपुर्ति गर्न स्वैच्छिक रूपमा एकजुट हुने व्यक्तिहरूको स्वायत्त संगठन हो । अन्तर्राष्ट्रिय परिभाषा त्यहि भन्दछ । जब कुनै पनि काम एकलै गर्न कठिन हुन्छ तब उसलाई सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । सहकारीताले त्यहि सामुहिकतामा काम गरेर सबैको विकास गर्नु पर्दछ भन्ने भावनाको साथमा काम गर्दछ(नेपालको संविधान, २०७२) ।

जब युरोपमा औद्योगिक क्रान्ति भयो । त्यसपछि मानिसहरु गाँउ गाँउबाट शहरमा कामको खोजिमा आउन थाले । विभिन्न उद्योगमा काम गर्न थाले जसबाट जीवन गुर्जान समेत निकै कठिन हुन थाल्यो । धनी भन् धनी भए अनि गरिब भन् गरिब भए । श्रमिकहरुको अवस्था अत्यन्त नाजुक थियो । उनीहरु दिनरात काम गरेर पनि प्रर्याप्त खान पाउँदैनथे । यो अवस्थाबाट ती गरिब तथा श्रमिकहरुको जीवनस्तर कसरी माथि उठाउन सकिन्छ भनेर वेलायतका समाज सुधारकहरुले निकै कोसिस गरे तर त्यति सफल हुन सकेनन् । यिनै समाज सुधारक मध्येका एक हुन, रोवर्ट ओवन (Robert Owen) । उनैलाई आधुनिक सहकारीका परिकल्पनाकार तथा जन्मदाताका रूपमा लिने गरिन्छ । उनले आफ्नो सम्पति समाजमा भएका गरिबहरुको अवस्था सुधार गर्नका लागि अभियान चलाउँदा चलाउँदै सिध्याएका थिए । उनी तत्कालका लागि त सफल भएनन् । तर उनका अनुयायीहरुले हरेस खाएनन् । सन् १८४३ मा वेलायतको मेनचेस्टर शहरको एउटा कपडा कारखानामा काम गर्ने २८ जना मजदुरहरु मिलेर फेरी निश्चित नियम बनाएर सुरु गरे । यसरी युरोपबाट सुरु भएर विस्तारै संसारभरि फैलिदै गयो । त्यसैले वास्तवमा सहकारी परोपकार गर्न होइन, नाफाका लागि मात्र पनि होइन सेवाका लागि पनि हो । त्यसकारण पनि सामुहिक हितको लागि सामुहिक रूपमा संगठन बनाएर गरिने सेवामुलक संस्था नै सहकारी हो । जब मानिसका विभिन्न आवश्यकता पुरा गर्न एकलै असम्भव प्राय हुन्छ अझ अहिलेको पुँजिवादी प्रणालीमा त भन्ने कठिन हुन्छ । गरिब, बेरोजगार, असाह्य तथा कमजोर आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक अवस्था भएकाहरुको जीवनस्तर सुधार गरेर सहज बनाउन समेत सहकारीले ठुलो भुमिका खेल्दछ । त्यसकारण पनि सहकारीको मुख्य उदेश्य वा परिभाषा भनेकै आफ्ना सदस्यहरुको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विकास गर्नु हो । आफ्नो उदेश्य पुरा गर्न अरुको अहित हुने कुनै कार्य गरिने छैन भन्ने मान्यतालाई सहकारीले आत्मसात गरेको हुन्छ(उप्रेती रामचन्द्र,२०७४) ।

अतः सहकारी संस्था स्वेच्छिक रूपमा आफ्ना आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आवश्यकता र आकांक्षाहरु संयुक्त स्वामित्व र प्रजातान्त्रिक रूपले नियन्त्रित व्यवसायमार्फत गर्न चाहने व्यक्तिहरुको स्वायत्त संगठन हो । यसमा समावेश हुने सदस्यहरुलाई कुनै करकाप वा दया मायाले समावेश गरेर लैजाने होइन कि आवश्यकताले सदस्य बन्नु र बनाइनु पर्दछ । त्यसो गरेको खण्डमा मात्र सहकारी र सदस्य दुवैको उपकार हुन्छ । सहकारी पनि विभिन्न उदेश्य, पेशा, व्यवसायका आ-आफ्ना हुन्छन् । केहि कृषि पेशा

सम्बन्धि, कोहि कारखानामा काम गर्ने मजदुरसँग सम्बन्धित आदि फरक फरक पेशा, व्यवसायसँग सम्बन्धित सहकारी अहिले रहेका छन् । जे सुकै पेशासँग सम्बन्धित भए पनि आखिरमा उदेश्य चाहि त्यस क्षेत्रको विकास गर्नु हो । अझ त्यस क्षेत्रमा संलग्न सदस्यहरूको समग्र पक्षको हित गर्नु हो । सरकारको तिन खम्बे निति अर्न्तगत सहकारी क्षेत्र पनि एउटा खम्बा हो । जसले सरकारले लिएको लक्ष्यमा टेवा पुऱ्याउने काम गर्दछ । वास्तवमा सहकारी विश्वभरि जसरी आफ्नो प्रभाव छोडेर विश्वको हरेक कुना कुनामा फैलिएको छ । त्यसैगरी यस क्षेत्रमा मानिसहरूको आकर्षण पनि दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको छ ।

निश्चय पनि सहकारी क्षेत्रबाट मानिसहरूको जीवनमा सहयोग पुगेकै कारणले गर्दा र सरकारको राष्ट्रिय योजनामा समेत योगदान पुगेको कारणले पनि सहकारीको आकर्षण बढेको हो । सहकारीले समाजमा सेवामुलक तथा व्यवसायिकमुलक धेरै काम गरेर योगदान गरेको छ । सहकारीसँग सीमित स्रोत र साधन भएका व्यक्तिहरूको एउटा स्वायत्त संगठन हो । कुनै पनि व्यक्ति एक्लाएकलै ठुलो पुँजि जम्मा गरेर परिचालन गरी सेवा, उत्पादन, प्रशोधन तथा बजारीकरण गर्न समेत कठिन हुन्छ । त्यसकारण पनि सहकारीमा आवद्ध भएका सदस्यहरूबिचमा थोरै थोरै पुँजि जम्मा गरेर एकआपसमा मिलीमिली व्यवसाय गर्दा चाँहि निकै प्रभावकारी हुन्छ । यसका प्रजातान्त्रिक पद्धति हुने भएकाले सबैले पालो गरेर पुँजिको परिचालन गर्न पाउँछन् । सहकारीको मुख्य उदेश्य अनुरूप सदस्यहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा साँस्कृतिक आवश्यकता र आकांक्षाहरू परिपूर्ति गर्ने गर्दछ । सदस्यहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न विभिन्न तालिम तथा सुचना प्रदान गर्दछ । प्रत्येक सदस्यहरूले संस्थामा पुँजिको योगदान चाहि अनिवार्य रूपमा गरेको हुनुपर्दछ (सहकारी विभाग, २०७३) ।

सहकारीमा सबै सदस्यहरूको बराबर हैसियत हुन्छ भन्ने मान्यता हुन्छ । कुनै पनि खालको अन्याय, विभेद तथा असमान खालको व्यवहार कुनै सदस्यहरूबिचमा हुँदैन । विभिन्न खालको उत्पादनमा टेवा पुऱ्याउँछ । सहज र सरल रूपमा सदस्यहरूलाई ऋण लगानी गर्ने । जुन समुदायबाट मुनाफा कमायो त्यहि समुदायको भलाईमा सेवा गर्दछ । मानिसहरूलाई बचत गर्ने बानीको विकास मात्र गराउदैन कि पैसाको महत्व र प्रयोग गर्ने संस्कार सिकाउछ । राष्ट्रिय आयमा समेत सहकारीले योगदान गर्दछ । सहकारीले अझ महिला सशक्तिकरणको सवालमा भन् धेरै सहयोग तथा योगदान गरेको छ । जब सहकारीले आफ्नो अभियान

विश्वभरि फैलियो । तब महिलामा पुँजिको महत्व र पहुँचमा विस्तारै बढोत्तरी भएर गयो । वास्तवमा जब बचत गर्ने बानीको विकास हुँदै गयो । तब आर्थिक पक्ष सँगै सामाजिक, राजनितिक, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा समेत विस्तारै निर्णायक तथा स्वाभलम्बि बन्न समेत ठुलो सहयोग गरेको छ । जब समाजमा आर्थिक रुपमा बलियो हुन्छ । तब उसको हरेक क्षेत्रमा समेत अवस्था सबल बन्दै जान्छ । जसरी सहकारीले विना धितो महिलाहरुलाई ऋण दिएर व्यापार, व्यवसायमा लाग्न समेत प्रेरणा दिन्छ । जसबाट महिलाहरु विस्तारै कार्यक्षमता, आत्मनिर्भरता, विश्वास, सिप विकास लगायतका काममा समेत महिला सशक्तिकरण हुन्छ । जब महिलाहरु समाजमा विस्तारै संगठित हुन्छन् । त्यसबाट परिवार, समाजमा लैंगिक हिंसामा तथा विभेदमा समेत कम भएर जान्छ । समाजमा विद्यमान् विविध खालका कुसंस्कार, बेचविखन, दाइजोप्रथा आदि समस्याहरुमा समेत सामुहिक प्रतिरोध हुने भएकाले समेत कमि आउछ । यी र यस्ता खाले समस्याबाट समाजलाई विस्तारै मुक्त गर्दै लैजानु नै वास्तवमा महिला सशक्तिकरणको बाटोमा लाग्नु हो (उप्रेती रामचन्द्र, २०७४)।

समाजमा धर्म र परम्पराको नाममा महिलामाथि हुने विभेदलाई सहकारी मार्फत् सामुहिक प्रयासबाट कम गर्न सघाउछ । यी सारा गतिविधिमा सहकारीले जसरी भुमिका खेलेर महिलालाई एउटा सचेतनाको बाटोमा ल्याएको छ । त्यसबाट महिलाहरुको जीवनमा शतप्रतिशत सशक्तिकरण त भएको छैन । तर अवश्य पनि समाजमा धेरै सुधार भएको छ । त्यसबाट उनीहरुको जीवनमा धेरै सकारात्मक परिवर्तन भएको छ । जसबाट समाजमा महिलाहरुको जीवनस्तरमा आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक रुपमा समेत सबल बन्दै गएको छ । सहकारी समाजका लागि निकै आवश्यक र महत्वपूर्ण रहेको छ । वास्तवमा सहकारीले समाजमा आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक तथा राजनितिक क्षेत्रमा समेत अभियान चलाएको छ । जसबाट समाजमा आम मानिसहरुले आर्थिक कारोबार गर्ने, बचत गर्ने तथा ऋण लिएर व्यवसाय गरेर आत्मनिर्भर बन्न समेत सिकाउछ । बैंक तथा अन्य वित्तिय कारोबार गर्नेले धितोविना ऋण दिदैन । तर सहकारीहरुले सरल तथा सहज रुपमा ऋण दिएर मानिसहरुलाई व्यवसायिक बन्न प्रेरित गर्दछ । समाजमा छरिएर रहेका पुँजिलाई एकत्रित गरेर उत्पादनमुलक क्षेत्रमा लगानी गर्दछ । जसबाट समाज औद्योगिक वातावरणमा पुग्छ । राष्ट्रिय उत्पादन र आयमा समेत योगदान गरेको छ । विभिन्न सामाजिक कार्य गर्न समेत मानिसलाई संगठित तथा जागरुक गर्न ज्ञान तथा चेतना दिन्छ । सहकारी संस्था हरेक काम संगठित तथा प्रजातान्त्रि विधि र प्रक्रियाबाट हुने हुन्छ । सहकारीको सदस्य हुन

तथा छोड्नलाई स्वेइच्छा रहेको छ । यी यस्ता विविध सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक तथा शैक्षिक कारणले समेत महत्वपूर्ण रहेको छ । त्यसकारण पनि समाजमा सहकारीले ठुलो योगदान गरेको छ । जसरी समाजमा महिलालाई कमजोर तथा दोस्रो दर्जाको नागरिक ठान्ने पितृसत्तात्मक सोच र चिन्तन रहेको छ । त्यस्तो खालको विभेद तथा हिंसाबाट मुक्त गराउन समेत महिलालाई आत्मनिर्भर, संगठित तथा आर्थिक रुपमा सबल बनाउन समेत अभियान चलाएको छ (डा.नेपाल पशुपति,२०७५ चौ.स.) ।

सरकारको नितिलाई आत्मसाथ गर्दै समाजमा सानो सानो पुँजिलाई संकलन गरेर व्यापार, व्यवसायका उत्पादनमुलक क्षेत्रमा लगानी गरेर देशलाई आत्मनिर्भर बन्ने बाटोमा सहकारी कोसेढुङ्गा सावित भएको छ । समाजमा मानिसहरुलाई जागरुक तथा चेतनशील बनाउन समेत ठुलो भुमिका खेलेको छ । एउटा सामाजिक अभियान, सेवामुलक भावना जगाउने संस्थाको रुपमा सहकारीलाई लिने गरिन्छ । यस्ता विविध कार्यहरुबाट समेत समाजमा महिला सशक्तिकरण भएको छ । त्यो भुमिका सहकारी संस्थाहरुले अहिले गर्दै आएका छन् । वास्तवमा सहकारीले समाजमा निकै ठुलो योगदान गरेको छ । सहकारी संसारमा स्थापना हुनुको मुख्य कारण पनि शोषण, अन्याय, अत्याचार तथा दमनबाट गरिब, निमुखा आम मानिसहरुलाई कसरी आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक रुपमा सबल बनाउदै ती सदस्यहरुलाई सुसंस्कृत, स्वावलम्भि, सभ्य, शिष्ट, सहयोगी, शिक्षित, निरोगी तथा इमान्दार भावनाको विकास गराएर सभ्य समाज निर्माण गर्ने सदस्य बनाउने हो । त्यसकारण पनि सहकारीको माध्यमबाट बचत तथा ऋणको कारोबार मात्र गर्ने होइन कि त्यो थोरै थोरै सदस्यको जम्मा गरेको पुँजिलाई नेपाल जस्तो विकासोन्मु तथा गरिब राष्ट्र निर्माणका लागि पनि हो । यस्ता खालका देशमा तथा अन्य देशमा समेत सहकारीले कृषि,उद्योग,व्यापार जस्ता क्षेत्रमा लगानी गर्नु पर्दछ । जसबाट सदस्यहरुको तथा सिङ्गो देशको समेत विकासमा टेवा पुग्दछ । सहकारीले सदस्यहरुको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक उन्नति गर्न सघाउछ । समाजमा विद्यमान् विकृति, अन्याय, शोषण, दमन, विभेदलाई चिरेर सभ्य समाज बनाउन अहम् भुमिका खेल्दछ । अन्य क्षेत्रमा भै सहकारी क्षेत्रमा पनि कमिकमजोरी रहेका छन् । केहि कानुनी जटिलताहरु छन् भने केहि चाँहि व्यवहारिक समस्याहरु रहेका छन् । ती कमजोरीहरुलाई विस्तारै सुधार गर्दै समाधानको बाटोमा लैजानु पर्दछ । त्यसैले पनि सहकारीले जसरी समाजमा सहकारीमा संगठित भएका सदस्यहरुको आर्थिक,

सामाजिक, साँस्कृतिक तथा अन्य विविध क्षेत्रमा समेत आवश्यकता र आकांक्षामा बाधिएर स्वायत्त संस्था नै सहकारी हो(सहकारी दर्पण,२०७६) ।

अतः सहकारी क्षेत्र विश्वव्यापि रूपमा जुन गतिका साथमा फैलिरहेको छ । त्यसले पक्कै पनि समाजमा सकारात्मक प्रभाव पारेको कारणले गर्दा नै विश्वमा तीव्रगतिमा फैलिएको हो । वास्तवमा सहकारीले आम मानिसहरूका समस्यामा मलम लगाउने काम गरेकाले पनि सहकारी क्षेत्र सरकारको तिन खम्बे नितिमा एउटा खम्बा सहकारी पनि हो । सहकारीले शोषणमा परेका गरिब, दमित, निमुखा तथा आम मानिसहरूको जीवनमा समेत निकै ठुलो परिवर्तन तथा जागरुकता ल्याउने काम गरेको छ । कसरी मानिसहरूले बचत गर्ने,सानो सानो छरिएको पुँजिलाई संकलन गर्ने, उत्पादनमा सदस्यहरूलाई सल्लाह, सुझाव सहित विनाधितो लगानी गर्ने, समाजमा अन्य सेवामुलक काम गर्ने, समाजमा विद्यमान कुसंस्कार, विभेद, विकृति तथा अन्य नकारात्मक काम गर्न बाट रोक्न अभियान चलाउने काम समेत सहकारीले गर्दै आएको छ । राष्ट्रिय आयमा समेत सहकारीले विश्वभरि नै योगदान गर्दै आएको छ । अझ महिलाहरूलाई संगठित गरेर बचत गर्न सिकाउनुको साथै व्यापार, व्यवसाय गर्नका लागि पुँजिको लगानी समेत गर्दछ । जसबाट महिलाहरू आर्थिक, सामाजिक रूपमा सबल बनेर समाजमा महिला हिंसा घट्नुको साथै महिला सशक्तिकरण समेत भएको छ । त्यसकारण पनि सहकारी समाजका लागि निकै नै फलदायक तथा दुःख, सुखको साथी भएर संसारभरि नै द्रुत गतिमा प्रभाव पार्न सफल भएको हो । राज्यले गर्ने काम समेत निजि क्षेत्रबाट उल्लिखनिय रूपमा गरेको छ ।

हाम्रो जस्तो विकाशील देशको लागि सहकारी एक जीवनजल तथा जीवनमार्ग बनेको छ । सहकारीको जुन अभियानको यात्रा थालेको छ । त्यो एउटा क्रान्तिभन्दा कम छैन । त्यसैले नेपालमा सहकारीको अवस्था आशालाग्दो तथा सकारात्मक अवस्था रहेको छ । हरेक गाउँ गाउँमा अनि शहरमा पनि सहकारी तीव्र रूपमा विस्तार भइरहेको छ । जसबाट आम मानिसहरूको जीवनमा धेरै भन्दा धेरै योगदान गरेको छ । समग्र रूपमा देशको अर्थतन्त्रमा नै योगदान गरेको छ । मानिसहरूलाई स्वरोजगार बनाउन,व्यापार,व्यवसायमा लाग्नका लागि सरल रूपमा ऋण उपलब्ध गराएर अगाडि बढ्न समेत सघाइरहेको छ । जसबाट समाजमा गरिब महिलाहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार हुनुका साथ साथै महिलाहरूको क्षमता,सीप तथा नेतृत्वको विकासमा समेत निकै ठुलो योगदान भएको छ ।

सहकारीको सिद्धान्त, कार्यशैली तथा अभियानबाट नै प्रष्ट हुन्छ कि समाजमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक समग्र पक्षको विकास गर्नका लागि सरकार र निजि क्षेत्र दुवैलाई जोडेर समाजमा विकासको स्तर बढाउनको लागि मदत गर्दछ । त्यसकारण पनि सहकारी समाजमा गरिब महिलाहरुको उत्थानका लागि निकै नै लाभदायक रहेको छ । त्यति मात्र होइन कि सामाजिक रुपान्तरणको लागि समेत सहकारी विश्वभरि नै एउटा सशक्त अभियान भएर स्थापित भएको सबैलाई नै जगजाएर रहेको छ(एस तिमिल्सिना, सन् २०१८) ।

१.२ समस्याको अध्ययन

सहकारी सह र कार्य शब्द जोडेर बनेको हो । सह शब्दको अर्थ संगै र कार्य शब्दको अर्थ काम हो । यसरी संगै मिलेर कार्य गर्नु सहकारी हो । आजको विकसित देशहरुको तुलनामा हाम्रो जस्ता विकासोन्मुख देशमा अझै पनि हाम्रा महिला दिदिबहिनीहरु पुरुषको अधिनमा बस्न बाध्य रहेका छन् । कमाएर दिएको खाने, अड्कलेर दिएको निश्चित खर्चले घरव्यवहार चलाउनुपर्ने, महिलाहरुले सहज रुपमा घरबाहिर जाने परम्पराको विकास अझै भैसकेको छैन । यो सबै पितृसत्तात्मक सोचमा आधारित सामाजिक संरचनाको कारण भएको हो । वि.स.२०७८ को जनगणना अनुसार महिलाहरुको जनसंख्या १ करोड ४९लाख एक हजार १६९ जना (५१.०४) प्रतिशत रहेको छ भने पुरुषको जनसंख्या १ करोड ४२ लाख ९१ हजार ३११ जना पुरुष (४८.९६) प्रतिशत रहेको छ (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग २०७८) । ६ लाखभन्दा बढी पुरुषको तुलनामा महिलाको जनसंख्या रहेको छ । यसरी पुरुषको तुलनामा महिलाको सङ्ख्या बढी भए तापनि महिलाहरु धेरै पछाडी परेका छन् । उनीहरु आर्थिक, सामाजिक, राजनितिक, सांस्कृतिक रुपमा पिछडिएका छन् । हरेक क्षेत्रमा महिलाहरुको सहभागितालाई न्युन छ । त्यसकारण पनि समान आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक उदेश्य प्राप्त गर्नका लागि एक आपसमा संगठित भएर स्वायत्त रुपमा गठन गरिने स्वैच्छिक र प्रजातान्त्रिक संस्था नै सहकारी हो ।

विश्वमा जसरी विभिन्न रुपमा सहकारीको विकास भएर अगाडि आयो । त्यसैगरी नेपालमा पनि अनादिकालदेखि नै विभिन्न रुपमा सहकारीको अभियान अगाडि बढिरहेको छ । परापूर्वकालदेखि नै गुठि, पर्म, ढिकुरी तथा मंकाखल जस्ता अनौपचारिक सहकारी संगठनहरु कार्यरत रहेका पाइन्छ । व्यवसाय गर्ने प्रणाली मध्येको एउटा व्यवसायिक

प्रणाली सहकारीता हो । सहकारीता भनेको निजि, साभेदारी, संयुक्त पूँजि कम्पनी प्रणालीमा जान नचाहने र नसक्नेहरूका लागि संलग्न हुने एक माध्यम हो । समान पेशा,समान व्यवसाय, समान प्रकारको सीप भएका व्यक्ति तथा संस्थालाई एउटै मालामा संगठित भै व्यवसाय गर्ने एक माध्यम सहकारीता हो । सहकारीले समाजमा छरिएर रहेको सानो सानो पूँजिलाई संकलन गरेर समाजमा विभिन्न रूपमा पछि, परेका संगठित सदस्यहरूलाई अगाडि बढाउनका लागि सहयोग गर्दछ । जसबाट समाजमा विभिन्न खालका विभेद हट्नुका साथै समाज सभ्य, सुसंस्कृत तथा असल वातावरणको निर्माण गराउँछ । सहकारीले समाजमा रोजगारीको वातावरण निर्माण गर्दछ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा पछि, परेका मानिसहरूलाई अगाडि बढाउनुका साथै महिलाहरूलाई समेत अगाडि बढाउन सहयोग गर्दछ ।

व्यापार, व्यवसाय गर्नका लागि समेत सरल सहज रूपमा ऋण उपलब्ध गराएर मानिसहरूलाई स्वरोजगार बन्नका लागि सहयोग गर्दछ । स्थानिय रूपमा उत्पादन भएका तरकारी, दुध, कफि, मौरी, फलफुल आदि विभिन्न चिजहरूलाई सरल र सहज रूपमा बजारमा व्यस्थापन गर्ने काम समेत गर्दछ । मानिसहरूको जीवनस्तरमा सुधार गरेर, आयआर्जनमा टेवा पुऱ्याउँछ । महिलाहरूलाई समाजमा अगाडि बढाउनका लागि सहयोग गर्दछ । त्यसैले म यो शोधपत्रमा समाजमा रहेका गरिब महिलाहरूको बारेमा अध्ययन गहन रूपमा गर्दछु । महिलाहरू समाजमा विभिन्न तवरबाट पछाडि परेका छन् । उहाँहरूको जीवनस्तरमा माथि उठाउनका लागि सहकारीले के के गर्ने गरेका छन् । सहकारीले समाजमा रहेका गरिब महिलाहरूको सशक्तिकरणमा कसरी सहयोग गर्दछ, भन्ने विषयमा अध्ययन गर्दछु । वास्तवमा गरिब महिलाहरूको विकास, वृद्धि र सशक्तिकरण गर्नका लागि आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा समेत सहयोग गरेर अगाडि बढाउँछ । महिलाहरूलाई जब सहकारीमा आवद्ध भएपछि संगठित सदस्य भएर सरल, सहज रूपमा लगानी प्राप्त गर्दछन् । जब महिलाहरूले सरल र सहज रूपमा ऋण प्राप्त गरेर विभिन्न पेशा, व्यापार र व्यवसाय गरेर जीवनयापन गर्न समेत सहज बनाउछन् । त्यसको लागि सहकारीले सहयोगीको भूमिका खेल्दछ । यदि विना धितो ऋण प्राप्त गरे भने त्यसबाट गरिब महिलाहरूको व्यवसाय गर्नमा मदत पुग्दोरहेछ । जसबाट महिलाहरूलाई आत्मनिर्भर बन्न सहयोग गर्ने रहेछ । थोरै थोरै रकम लगानी गरेर व्यापार, व्यवसाय गर्दा महिलाहरूलाई पनि सहज हुँदोरहेछ ।

जसबाट आर्थिक रूपमा सवल भन्दै गएपछि समाजका अन्य क्षेत्रमा पनि क्षमता, विकास र सशक्तिकरण बन्दै जाने रहेछ । अझ सहकारीमा विभिन्न खालका महिलाहरूबीचमा एकअर्कामा भलाकुसारी हुन्छ । जसबाट आफ्ना समस्याहरूको आदान प्रदान गर्ने गर्दछन् । समुहमा काम गर्ने बानीको विकास हुने रहेछ । आफ्नो चेतनाको, सिपको, क्षमताको विकासमा समेत टेवा पुऱ्याउछ । वास्तवमा सहकारीले आफ्ना सदस्यहरूमा गरिब महिलाहरूको विकास तथा सशक्तिकरणमा कतिको योगदान गरेको छ । त्यो कुराको विषयमा खोज तथा अध्ययन गर्दछु । जसरी विश्व परिवेशमा आज सहकारी क्षेत्र एउटा अत्यान्त सकारात्मक रूपमा भूमिका खेलेर सरकार तथा निजी क्षेत्रलाई समेत एकै ठाउँमा ल्याएर आर्थिक क्षेत्रको विकासमा जुन रूपमा योगदान गरेको छ । त्यो प्रशंसनीय तथा सकारात्मक काम हो ।

त्यसैगरी नेपालमा पनि सहकारी क्षेत्रले निकै सकारात्मक काम गरेको छ । सहकारीका सदस्य भएका गरिब महिलाहरूको विभिन्न पाटोमा विकास गर्दछ । त्यसको विकास कसरी कुन रूपमा हुँदैछ, त्यसको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । जोखिम अवस्थामा वा विपन्न आर्थिक अवस्थालाई व्यवस्थापन गर्न सहकारी उपयोगी माध्यम हो । सानो बचत परिचालन गर्न पाउँछन् । त्यसैले सहकारी हाम्रो जस्तो अल्पविकसित र ऋयशक्ति एवम् आर्थिक अवस्था कमजोर भएको मुलुकमा अत्यन्त लाभकारी छ । हाम्रा दिदि बहिनीहरू आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक र स्वास्थ्यको क्षेत्रमा पछाडि परेका छन् । आत्मनिर्भर र समृद्ध बनाउन जीविकोपार्जनको अवस्थामा सुधार ल्याउनु पर्दछ । सहकारी, महिला स्वावलम्बन समृद्धिको लागि अत्यन्त उत्तम माध्यम भएकोले महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीको अत्यन्त ठुलो योगदान भएकोले यसको अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक देखिएको हुनाले अध्ययनको लागि छनौट गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यो शोधपत्रको अनुसन्धानमा विशेष गरेर सहकारीताले समाजमा गरिब महिलाको आर्थिक विकास र सशक्तिकरणमा कसरी सशक्त भूमिका खेल्न सक्छ । वास्तवमा यथार्थमा नै सहकारीताले गरिब महिलाहरूको आर्थिक विकास र सशक्तिकरण गर्ने गरेको छ । सहकारीमा आद्वव भएका जो कमजोर आर्थिक अवस्था भएका गरिब महिलाहरू रहेका छन् । उहाँहरूलाई सहयोग कसरी गरेको छ, भन्ने विषयमा अध्ययन गर्ने गरेको छु ।

सहकारीले समाजमा सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक तथा अन्य पक्षमा समेत कमजोर भएकाहरूको अवस्था सुधार गरेको छ, भने कसरी गरेको छ । वास्तवमा नेपालमा सहकारीको क्षेत्रमा गरिब महिलाको आर्थिक सशक्तिकरण कसरी गरेको छ । समाजमा विद्यमान विभिन्न गरिबी, शोषण तथा विभेद हटाउन समेत सहकारीले कस्तो भूमिका खेलेको छ । सहकारीले समाजमा गरेको सहयोग, योगदानबाट उनीहरूको जीवनमा कस्तो कस्तो सकारात्मक विकास र परिवर्तन भएको छ । समाजमा रहेका गरिब महिलाहरू आर्थिक रूपमा सवल बन्दै गएपछि, सिङ्गो समाजको विकासमा समेत सहयोग पुगेको छ । त्यसको बारेमा अध्ययन साधरण अध्ययन गरेको छ, अन्य मुख्य विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन्

१. सहकारीको माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक विकासको अवस्था देखाउने ।
२. सहकारीले कस्ता प्रकारका महिलाहरूको आर्थिक विकास गर्दछ, भन्ने विषयमा व्याख्या गर्ने ।
३. सहकारीबाट सम्बद्ध उत्तरदाता कसरी लाभान्वित भएका छन् पत्ता लगाउने ।

१.४ अध्ययनको महत्व

सहकारी समाजका तल्लो तहमा रहेका मानिसहरूको आर्थिक विकासका लागि स्थापना भएको संस्था हो । सहकारीले समाजमा छरिएर रहेका सानो सानो पुँजिलाई संकलन गरेर आफ्ना सदस्यहरूको आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक रूपमा जीवनस्तर परिवर्तन गर्न सहयोग गर्दछ । छरिएर रहेको पुँजिलाई आफ्ना सदस्यहरूमा लगानी गरेर उत्पादनमुलक तथा जीवन निर्वाह गर्न समेत सघाउछ । सहकारीले बचत गर्ने बानीको विकास गर्नु साथै समाजमा विद्यमान विभेद, भेदभाव हटाउन समेत मदत गर्दछ । सहकारीले सरकार र निजि क्षेत्र दुवैलाई जोडेर मुलुकको विकास गर्न समेत सघाउछ । आफ्ना सदस्यहरूलाई विना धितो ऋण प्रदान गरेर स्वरोजगार बन्न समेत प्रेरित गर्दछ । समाजमा चर्को ब्याज लिने साहुकारहरूको शोषणबाट समेत मुक्त गराउन सहकारीले समाजमा सकारात्मक भूमिका खेल्दछ । सहकारीले विचौलियाको चलखेल रोकेर सरल रूपमा सामानको आयात, निर्यात गर्न सघाउछ । अझ विभिन्न खालको समुह बनाएर सामुहिक रूपमा काम गर्ने बानीको विकास गर्दछ । समाजमा पछि परेका आफ्ना सदस्यहरूलाई सरल रूपमा ऋण लगानी गरेर जीवनस्तर उकास्न मदत गर्दछ । अझ गरिब महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक पक्षको विकास गर्न समेत भन्ने ठुलो भूमिका खेल्दछ ।

सहकारीमा आद्धव महिला सदस्यहरुको सशक्तिकरण गरेर स्वाभलम्बि बन्न सहयोग गर्दछ । गरिब महिला सदस्यहरुको दैनिक जीवन चलाउन सहज बनाउनुका साथै अझ आर्थिक रुपमा सबल बनाउदै लैजान्छ । सहकारीमा सीमित साधन, स्रोत, सीप र पहुँच भएका मानिस हुन्छन् । गरिबी र शोषणको मारमा यिनै मानिसहरु पर्ने गर्छन् । एक्लाएकलै गर्न नसक्ने काम सहकारीमा आद्धव भएर गर्न सकिन्छ । सहकारीमा सामुहिकतामा काम गर्ने बानीको विकास हुन्छ । यसबाट मानिसको सीप, क्षमता, आत्मविश्वास, पहुँच आदिको विकास भई गरिबी निवारणमा महत्वपूर्ण सहयोग पुग्ने गर्छ । सहकारीले आफ्ना सदस्यहरुका लागि सरल रुपमा ऋण लगानी गरेर विभिन्न उद्योग, व्यवसाय तथा व्यापार सञ्चालन गरेर सिङ्गो देशको नै उन्नति, प्रगति गरेको छ । अझ समाजमा पछि परेका गरिब महिला सदस्यहरुलाई बैंकहरुले भन्दा सरल र सहज रुपमा ऋण दिएर व्यापार,व्यवसाय गर्नको लागि महत्वपूर्ण भुमिका खेलेको छ । सहकारीले समाजमा महिला सशक्तिकरण गरेर सभ्य, सुसंस्कृत, असल तथा हिंसा र विभेदरहित समाज बनाउनका लागि समेत अहम् भुमिका खेल्दछ ।

सहकारीको माध्यमबाट महिलाहरुको आर्थिक सशक्तिकरण हुन्छ । त्यसबाट समाज आत्मनिर्भर बनेर सकारात्मक बाटोमा हिड्छ । जसबाट समाजमा विविध खालका हिंसा, शोषण, अन्याय, छुवाछुत, विभेद आदिको समेत क्रमिक रुपमा समाजमा घट्दै जान्छ । सदस्यहरुलाई विविध क्षेत्रमा सहकारीले योगदान गर्दछ । त्यसैले पनि मुख्य रुपमा आफ्ना सदस्यहरुको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा अन्य क्षेत्रको समेत समग्र विकासमा सघाउने गर्दछ । समाजमा महिलाहरुको नेतृत्व विकास गरेर परिवार, समाज तथा राज्यलाई नै योगदान गर्ने काम गर्दछ । सहकारीले आफ्ना सदस्यहरुको क्षमता, दक्षता तथा सिप विकास गर्नमा समेत समाजमा योगदान गर्दछ । सहकारीले महिला सदस्यहरुलाई विकास गर्नुका साथै आर्थिक सशक्तिकरण गर्न सघाउँछ । सहकारीको माध्यमबाट समाजमा गरिब महिलाहरुको सशक्तिकरण हुन्छ । आर्थिक सामाजिक पहुँचको विकास हुन्छ । गरिब महिला सदस्यहरुको आत्मनिर्भरता र सामाजिक अन्तर्निर्भरता बढ्ने हुन्छ । सहकारीले समाजमा रहेका गरिब महिलाहरुको आर्थिक सशक्तिकरण गरेर महिलाको अवस्था सुधार गर्न सघाउने कुराको विषयमा अध्ययन भएकोले यो शोधपत्र महत्वपूर्ण रहेको छ । सहकारीले गरिब महिलाहरुको आर्थिक अवस्थामा के कति सुधार ल्याउन सकेको छ । जसबाट ती गरिब महिलाहरुको जीवनयापन गर्न के कस्तो सहजता भएको छ । सहकारीले नेपालमा गरिब

महिलाहरूको आर्थिक अवस्था सुधार्न चालेका कदमबाट समाजमा समेत सकारात्मक प्रभाव परेको छ । जसको कारण समाजमा महिलाहरूको आर्थिक अवस्था मात्र नभएर उनीहरूको नेतृत्व, क्षमता, सीप, विकास र सशक्तिकरण भएको कुरा देखाउनका लागि समेत सहकारीमा आवद्ध गरिब महिलाहरूको आर्थिक अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरेकाले समेत यस शोधपत्र महत्वपूर्ण रहेको छ ।

१.५ अध्ययनको सिमा

काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ३२ सहयोगीनगर, कोटेश्वरमा अवस्थित भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थालाई मात्र समेटिएको छ । नितान्त रूपमा यस भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारीलाई माध्यम बनाई गरिएको अनुसन्धानमुलक शोध अध्ययनमा यस सहकारीले महिलाहरूमा आएको आर्थिक विकास तथा सशक्तिकरणमा पारेको तथ्यहरू अन्य सहकारीसँग मेल खान्छ भन्ने छैन । यस सहकारी संस्थामा आवद्ध भएका महिला सदस्यहरूलाई समावेश गरेर अध्ययन गरिएको छ । महिला सदस्यहरू धेरै भएकाले ५१३ जनाको ३० प्रतिशत महिला सदस्यहरूलाई छनोट गरेर अध्ययन गरिएको छ । त्यसमा विभिन्न जातजाति, धर्म, भाषा, पेशामा आवद्ध भएका महिला सदस्यहरूको वर्गिकरण गरेर तथ्यगत अनुसन्धान गरिएको छ । मेरो अध्ययनको विषय “महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारी संस्थाको भूमिका: भद्रवाती बचत तथा सहकारी संस्थाको अध्ययन” भएकाले पनि विषयको परिधिमा बाँधिएर मैले आफ्नो अध्ययनको सिमालाई पुरा गरेको छु । कोटेश्वर क्षेत्रमा धेरै सहकारीहरू रहेका छन् । सबैको अध्ययन गर्न प्रयाप्त समय र बजेटले पनि धान्न गाह्रो हुने भएकाले पनि कोटेश्वर क्षेत्रको एउटा मात्र सहकारीको पनि महिला सदस्यहरूको नमुना छनोटको आधारमा सिमितलाई मात्र सहभागि गराएर अध्ययन गरिएको हो ।

१.६ अध्ययनको लागि बजेट

कुनै पनि अध्ययन, खोज तथा अनुसन्धानलाई विभिन्न कुराहरूको आवश्यकता पर्दछ । यदि कुनै टाढा जाने हो भने त बजेटको पनि धेरै ठुलो रकम खर्चनु पर्दछ । मैले यस शोधपत्रको अध्ययनको लागि आफै बस्ने गरेको ठाउँ काठमाडौंको काटेश्वर क्षेत्रमा अध्ययन गरेको कारणले पनि कम खर्चिलो भएको छ । जाने आउने भाडा, खाने, बस्नेको खर्च सारा बचेको छ । मलाई स्रोत सामाग्रीको लागि आवश्यक पुस्तकहरू, सदस्यहरूसँग छलफल गर्दा खाजा,

आवश्यक पेपर आदिको लागि बजेट लागेको छ । यस शोधपत्र सक्नको लागि लगभग ५० हजारको बजेटमा यो अध्ययनको काम सकिएको छ । विभिन्न कुराहरुको सहूलियतको बावजुत पनि अहिलेको महँगिको कारण होला । खर्च अलि बढी लाग्ने रहेछ । यहि काम मैले विकट ठाउँमा गएर गरेको भए । निश्चय पनि यो बजेटमा काम हुँदैन थियो । त्यसकारण पनि मैले अध्ययनको लागि आफै बसेको क्षेत्रमा छानेको हो । यसबाट मलाई साँभ्र बिहान पनि काम गर्नको लागि सहज हुन्छ । बजेटलाई मैले विभिन्न वस्तुको रकम सहित सुचि तल बनाएको छु ।

क. स्रोत सामाग्रीहरु	रु १५०००
ख. खाजा खर्च	रु २००००
ग. स्टेशनरी खर्च	रु १००००
ग. विविध खर्च	रु ५०००

एकाई-दुई

२.१ समाजशास्त्रीय पूर्वसाहित्यको समीक्षा

वायब्सटर क्याम्पस शब्दकोष (१९९१) अनुसार, साभा फाइदा वा उदेश्य पुरा गर्न संगै काम गर्न संगै काम गर्नु सहकार्य हो । सामुहिक स्वामित्व र प्रजातान्त्रिक पद्धतिबाट नियन्त्रित व्यक्तिहरुको स्वैच्छिक सहभागिताबाट गठित स्वायत्त संगठन,जसले उनीहरुको साभा, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आवश्यकता तथा आकांक्षाको परिपूर्ति गर्दछ,यसलाई सहकारी भनिन्छ (ICA,१९९१), (ढकाल,२०६८) । माथिका विभिन्न विद्वान्हरुको परिभाषाहरु आफ्ना चर्चित पुस्तकहरुमा संकलित रहेका छन् । सहकारीमा महिलाहरुको सहभागीताको अवस्था २०४८ सालभन्दा अगाडि खासै उल्लेखनिय रहेको पाइदैन । प्रजातन्त्रको पुनः स्थापनापछि गठित सरकारले तयार पारेको सहकारी ऐन २०४८ ले दिएको स्वायत्तता तथा स्वतन्त्रतापछि सहकारी गठन प्रक्रिया जनस्तरमा तीव्र भएको हो ।

कमजोर आर्थिक तथा सामाजिक हैसियत भएका, पिछडिएका एवं समान उदेश्य भएका व्यक्तिहरुलाई एकिकरण गरी तिनीहरुको पूँजि, श्रम, सिप आदिको परिचालनको माध्यमबाट आर्थिक एवं सामाजिक विकासका लागि सहकारी सम्बद्ध कानुन मुताविक दर्ता भई कार्यरत निकाय नै सहकारी हो । (सहकारी अन्तर्राष्ट्रिय महासंघ, १९५५) का अनुसार, सहकारी संस्था संयुक्त स्वामित्व तथा प्रजातान्त्रिक रुपमा नियन्त्रित व्यवसाय मार्फत आफ्ना साभा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आवश्यकता तथा आकाङ्क्षाहरु परिपूर्ति गर्न स्वैच्छिक रुपमा एकजुट हुने व्यक्तिहरुको स्वायत्त संगठन एकका लागि सबै र सबैका लागि एक भन्ने पवित्र नारा सहकारीले बोकेको छ । सहकारीमा आवद्ध भएका गरिब महिला सदस्यहरु जो शोषित, पिडित भएर जीवन निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् । तिनीहरुको जुन साभा समस्या समाजमा रहेको हुन्छ । ती आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक समस्याहरुलाई सामुहिक रुपमा समाधान गरेर गरिब महिला सदस्यहरुको जीवनस्तर उकास्ने प्रयत्नको लागि पनि सहकारीको स्थापना भएको हो । एउटा व्यक्तिले मात्र समस्यासंग लड्दा असफल हुन सक्छ । तर सहकारीको माध्यम भएर संगठित रुपमा त्यसमा आवद्ध भएका सदस्यहरुविचमा प्रयत्न गर्दा चाहि त्यसबाट सिङ्गो समाजको उन्नति गर्न सकिन्छ । त्यसबाट सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ (ढकाल प्रसाद सुदर्शन,२०७०) ।

विश्वमा सहकारी अभियानको थालनी सर्वप्रथम १९औं शताब्दीमा युरोपबाट भएको हो । युरोपबाट सहकारीको उत्पत्ति सँगसँगै विकास भएर अगाडि बढेको हो । युरोपका विभिन्न देशहरु बाट विभिन्न खालका सहकारीहरुको विकास र विस्तार भएको हो । आधुनिक सहकारीको सुरुवात सन् १८४४ मा बेलायतबाट सुरु भएको थियो । रोचडेल सामुहिक अग्रदूत समितिको स्थापना गरेर सहकारीको सुरुवात भएको हो । आधुनिक सहकारीका परिकल्पनाकार तथा जन्मदाता रुपमा रोवर्ट ओवन मानिन्छन् । अहिले विश्वमा विभिन्न प्रकारका सहकारीहरु सञ्चालनमा आएका छन् । उपभोक्ता सहकारी, कृषि सहकारी, वचत तथा ऋण सहकारी आदि सहकारीहरु रहेका छन् । सामुहिकतामा काम गर्न सहज, सरह र एकता भएको हुनाले पनि सहकारीको विस्तार युरोपबाट संसारभरि यति चाँडै विस्तार भयो । आज विश्वमा धेरै संगठन विस्तार हुने संस्थाहरुमध्ये सहकारी संगठन पनि अग्रपंक्तिमा आउछ ।

एसिया महादेशमा पनि सहकारी युरोप महादेशमा जसरी तेज गतिमा विस्तार र विकास भएको छ । एसिया महादेशको पनि दक्षिण एसियाली भुभाग जहाँ नेपाल लगायतका विभिन्न देशहरु रहेका छन् । त्यहाँ पनि सहकारीको विकास र विस्तारले निकै गति लिएको छ । दक्षिण एसियामा पनि सर्वप्रथम भारतबाट सहकारीको सुरुवात भएको हो । सन् १९०४ बाट नै सहकारी ऐन आएको थियो । सन् १९४५ बाट चाहि तिब्र गतिमा भारतमा सहकारीको विस्तार र विकास भएको थियो । भारत बेलायतको उपनिवेशबाट स्वतन्त्र भए सँगै सहकारीको विकासमा अझ द्रुत गति लिएको हो । सहकारीको त्यसपछि दक्षिण एसियामा पनि यसको विस्तार भएको हो । श्रीलंकामा पनि सहकारीको सुरुवात सन् १९०६ बाट भएको थियो । पाकिस्तान, बङ्गलादेशमा पनि भारत एउटा सिङ्गो देश हुँदा नै सहकारीको विकास भएको हो । अझ भारतसँग विभाजनपछि अझ सशक्त रुपमा विकास भएको हो । दक्षिण एसियाका अन्य देशहरुमा चाहि भारतमा भन्दा पछि सहकारीको सुरुवात र विकास भएको हो ।

विश्वमा सहकारी संस्था स्थापना हुँदा जुन मुल्य, मान्यता बोकेर स्थापना गरेका थिए । जुन नैतिक आचरण बनाएका थिए । सहकारीलाई अगाडि बढाउनका लागि तिनै मार्गदर्शन र सहयोगी भएको छ । अझ सरल भाषामा भन्दा सहकारी समाजमा अर्थव्यवस्थाको बहुआयामिक पाटो हो । यसले समाजमा आर्थिक संगसँगै कृषि, उत्पादन,

पर्यटन, विमा, विद्युत, यातायात, स्वास्थ्य सेवा, उद्योग, शिक्षा आदि क्षेत्रमा समेत योगदान गर्दछ । विश्वमा जति जति समय बढ्दिलिन्छ त्यहि गतिमा नै सहकारीको अभियान समेत तीव्र रुपमा अगाडि बढिरहन्छ । विकसित र आधुनिक समयसँगै सहकारीको अभियान पनि परिष्कृत तथा विकसित बन्दै जान्छ । अहिले महिलाको सवालमा विश्व र नेपालको स्थितिमा समेत चर्चा गर्दा सहकारीकै कारणले आज महिला सशक्तिकरणमा निकै सहयोग पुगेको छ । सहकारीको माध्यमबाट महिलाहरुले सहज रुपमा ऋण प्राप्त गरेका छन् । त्यसबाट महिलाहरुले व्यापार, व्यवसाय, घरेलु उद्योग सञ्चालन गरेर विस्तारै स्वावलम्बि, आत्मनिर्भर बन्दै गएका छन् । आफ्नो खुट्टामा आफै उभिन सक्ने अवस्था बन्दै गएको छ । सहकारीको माध्यमबाट समाजमा विस्तारै सचेतना, जागरुकता, चेतना फैलिदै छ । सहकारीको कारणले समाजमा महिलाहरु शिक्षित, जागरुक र आत्मनिर्भर बन्दै छन् । सहकारीमा संलग्न भएपछि समाजमा महिला हिंसा, विभेद, अन्याय, शोषण र भेदभाव घटेर समेत गएको आंकडाले बताएको छ । सबै कुराको जड आर्थिक नै भएकाले पनि आर्थिक अवस्थामा सुधार हुने वित्तिकै समाजले अर्कै रुप फेर्दछ ।

समाजमा महिलाहरु सबल बन्दै गएपछि सिङ्गो समाज नै सभ्य बन्छ । राज्यका हरेक अंगमा समावेश भएर नेतृत्व तहमा पुग्दछन । जसबाट समाजमा रुपान्तरण हुन्छ । महिलाहरुको ज्ञान र नेतृत्व बढेर समाजसँगै राज्य र विश्वभरि नै महिलाहरुको सशक्तिकरण भएर जान्छ । त्यसैले महिलाहरु अगाडि बढ्ने ढोका खुल्दछ । सामाजिक पहुँच सँगै नेतृत्वमा पुग्छन । जसबाट समाजमा महिला र पुरुषबिचको दूरी घटेर जान्छ । समाजमा समानताको, समताको वातावरण बन्दछ । अझ गाँठि कुरा त सहकारीको सदस्य बन्दा कुनै पनि राजनितिक आस्था, लिङ्ग, जातजाति, भाषा, समुदायको आधारमा विभेद गरिदैन । त्यसकारण पनि समाजमा अन्याय, विभेद आदि घटेर महिला सशक्तिकरणमा ठुलो योगदान पुग्छ ।

वास्तवमा सहकारीको सकारात्मक भुमिकाले गर्दा नै महिलालाई अगाडि बढ्न समेत टेवा दिएको छ । संसारमा फरक फरक देशमा फरक शैलिमा चलेको भए पनि उद्देश्य चाहि एउटै हो । सहकारीमा संगठित भएका सदस्यहरुको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था सबल सुदृढ बनाउन प्रजातान्त्रिक पद्धति बाट चल्नु हो । समाजमा आफ्ना सदस्यहरुको व्यापार, व्यवसाय, उद्योग, कृषिको उत्पादन बढाउनुका साथै रोजगारीको

अवसर सिर्जना गर्नु, बजारको आवश्यकता र सम्भावना अनुसार सहकारीले उत्पादन गरेका सामानमा पारदर्शिता रुपमा कारोबार गर्ने । नेपाल जस्तो विकाशोन्मुख देशमा सहकारीको महत्व निकै छ किनकि हाम्रो जस्तो कृषिप्रधान देशमा बिचौलियाको विगविगी रहेको छ । त्यसलाई हटाउनका लागि पनि सहकारीको भुमिका महत्वपुर्ण रहन्छ । समाजमा निर्वाहमुखि कृषि व्यवसाय रहेको छ । त्यसलाई व्यवसायमुखि बनाउन समेत सहकारीको ठुलो योगदान रहन्छ । यदि कृषिमा सहकारीले पहलकदमि पाइला चालेको खण्डमा देश आत्मनिर्भर बन्छ । त्यसैगरी पशुपालनतर्फ पनि विभिन्न सम्भावन रहेको छ । नेपालका रैथाने पशुपक्षि बाहेक विश्व बजारमा चलेका पशुपक्षिको समेत सहकारीले उत्पादन तथा वितरण गरेमा हजारौले रोजगार पाउनुका साथै ताजा अनि सहलियत मुल्यमा सदस्यहरु तथा आम मानिसहरुले पाउछन् (ठुकरी, २०६४) ।

सहकारीले सेवामुलक क्षेत्रमा पनि काम गरेको पाइन्छ । जसबाट विद्यालय, यातायात, अस्पताल, सुचना तथा सञ्चार आदि क्षेत्रमा समेत सम्भावित सहकारी क्षेत्रका लगानीका नयाँ बाटाहरु हुन । नेपालमा सहकारी क्षेत्रले केवल थोरै सहकारी बाहेक अधिकांशले बचत तथा ऋणको कारोबार मात्र धेरै गर्छन । सहकारीको लगानीको सम्भावनाको क्षेत्र अथाह रहेका छन् । ती कृषि, पशुपालन, सेवामुलक, उद्योग आदि विविध क्षेत्रमा लगानी गर्न सक्ने धेरै छन् । केवल सहकारीहरुले त्यो आँट गरेर, योजना बनाएर गर्दा सहकारी क्षेत्रको, सहकारीका सदस्यहरुको र सिङ्गो देशको नै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक लगायत अन्य क्षेत्रको पनि विकास हुन्छ । यहि विकासको गतिमा महिला सदस्यहरुको सवलता बढेर समाजमा महिला सशक्तिकरण हुन्छ । सहकारी निरन्तर अगाडि बढिरहदा खेरी धेरै समस्या, चुनौति आदिसँग डटेर अगाडि बढ्नु पर्ने बाध्यता छन् ।

देशमा राष्ट्रिय सहकारी नीतिको अभाव, सहकारी शिक्षाको कमि, सहकारी पहुँच नपुग्नु, सहकारीको मर्मलाई नबुझ्नु, दर्ता, नियमन र समन्वयमा समेत केहि कठिनाइ होला त्यो एउटा भयो । तर, समग्र सहकारीले महिला सदस्यहरुको विकासको लागि धेरै काम गरेको अवस्था छ । महिला मात्रले भोग्दै आएका आर्थिक परनिर्भरता, सामाजिक विभेद, धार्मिक तथा सांस्कृतिक असमानता आदिले समाजमा महिलाको स्थान कमजोर मात्र बनाएको छैन, सिङ्गो समाजलाई नै पछ्यौटे बनाएको छ । यस्ता विविध महिलासँग सम्बन्धि समस्याको समाधानका लागि समेत सहकारीले सकारात्मक भुमिका खेल्छ । सहकारीको

जन्म नै शोषण असमानताको अन्त्यका लागि भएको हो । सहकारीले आफ्ना सदस्यको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक उन्नतिका लागि काम गर्छ । समाजमा भएका धेरैखाले विभेदहरू इति आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विभेदको जगमा उभिएका छन् । अतः समाजमा भएको जगमै प्रहार गरेर वा सुधार गरेर सबैखाले विभेदलाई दिगो रूपमा समाधान गर्न सकिन्छ, भन्ने मान्यता सहकारीले राख्दछ (उप्रेती, २०७४) ।

अनुगमनमा समस्या छ, सहकारीको पहिचान दिन नसक्नु सदस्यले उत्पादन गरेका सामानको, सेवाको प्रवर्द्धन गराउन नसक्नु, पर्याप्त पुँजिको अभाव, करका बारेमा अस्पष्ट निति जस्ता विविध खालका चुनौतिसँग पौठेजोरी खेल्दै अगाडि बढ्दै छ । वास्तवमा सहकारी सामाजिक, आर्थिक रूपान्तरणको एउटा महत्वपूर्ण औजार हो । नेपाल सरकारले समेत सहकारीलाई तिन खम्बे निति अर्न्तगत सहकारी क्षेत्र पनि एक खम्बा हो भनेर नितिमा उल्लेख गर्दै आएको छ । विविध खालका समस्या तथा चुनौतिलाई भेल्दै पनि सहकारी क्षेत्रले धेरै उपलब्धि समेत हासिल गरेको छ । साथै धेरैको आकर्षणको विषय बनेको छ । सहकारीको माध्यमबाट पेशाकर्मी तथा साना व्यवसायीहरू एकापसमा संगठित भएर आफ्ना समस्याहरूको समाधान गर्न, छरिएको पुँजि निर्माण गर्नको लागि बचत गर्ने, बचत परिचालन गर्ने, व्यवसायिक बन्न कोसिस गर्ने, व्यापार गर्ने सिप र क्षमताको विकास, उत्पादन गर्ने बानीको विकास भएको छ । चर्को ब्याज लिने साहुकारहरूलाई विस्तारै समाजबाट विस्थापित गरेको छ । आफैलाई व्यवसायिक बन्न सदस्यहरूलाई प्रेरित गर्ने काम गरेको छ । मानिसहरूलाई फजुल खर्च बाट जोगाएर बचत गर्ने बानीको विकास गराउदै छ । समाजमा विविध खालका खराब आनीबानीमा परिवर्तन गराएको छ । समाजमा सामाजिक सहिष्णुता, एकता कायम गर्न सफल भएको छ । समाजमा महिला चेतना, जागरुगता गराएको छ । नेतृत्वको विकासका साथै सुस्कृत बन्न समेत सेवामुलक काम गरेको छ । कृषिमा र पशुपालनमा व्यवसायिकरण गर्न सहकारीको निकै ठुलो योगदान रहेको छ । समाजमा ७० हजारभन्दा बढीले रोजगार प्राप्त गरेका छन् । लगभग ५४ प्रतिशत जनसंख्या सहकारीको पहुँचमा पुगेका छन् (उप्रेती, २०७४) ।

३५ लाख मानिस सहकारीका सदस्य भएका छन् । सदस्यमा महिलाको पहुँच ४५ प्रतिशत हुन सकेको छ । यो त नेपालको सामान्य सहकारी सम्बन्धि चर्चा हो । पहिलो सहकारी वेलायतको मेनचेस्टर शहरमा स्थापना भएको थियो । यो सहकारी यतिकै स्थापना

भएको पक्कै थिएन । यसका पछाडि कैयन कारणहरू रहेका छन् । जब वेलायत लगायतका पश्चिमा देशहरूमा परिवर्तन सँगै औद्योगिक क्रान्तिको लहर आयो । त्यसपछि मानिसहरू गाउँगाउँबाट शहरमा उद्योग, कलकारखानामा काम गर्न आउन थाले । ती श्रमिकहरूको जीवन भने जस्तो चाहिँ पक्कै भएन । उनीहरू दिनरात काम गरेर पनि प्रयाप्त खान समेत पाउदैनथे । गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका आधारभूत आवश्यकता समेत पुरा हुँदैनथे । मानिसहरू विभिन्न खालका कुलत तथा भैँ-भगडा गरेर समाजमा वेथिति कायम थियो । गाउँमा खेतिपाती त हुन्थ्यो तर निर्वाहमुखि मात्र हुने भएकाले जीवन धान्न समेत धौ धौ पर्दथ्यो । कृषिमा व्यवसायिकता हुन सकेको थिएन । त्यसैले मानिसहरूको कृषिप्रतिको आकर्षण समेत घटेर गएको थियो । यो विकराल अवस्था देखेर वेलायतका समाज सुधारकहरूले आम जनताको अवस्थामा सुधार ल्याउन अनेकन प्रयास नगरेका होइन तथापि ती सबै दीर्घकालीन रूपमा सफल हुन सकेनन् । यिनै समाज सुधारक मध्येका एक थिए, रावर्ट ओवन । जसलाई आधुनिक सहकारीका परिकल्पनाकार तथा जन्मदाताका रूपमा संसारभर लिने गरिन्छ ।

रोवर्ट ओवन सन् १७७१ मा गरिब परिवारमा जन्मिएका थिए । उनी धनी परिवारकी एकलौटी छोरीसँग विवाह गर्न पुगेर धनी हुन पुगे । उनले आफ्नो सारा सम्पति समाज सुधारमा नै खर्चिय जसको कारण उनी गरिब हुन पुगे । यसबाट पाठ सिकेर रोवर्ट ओवनका अनुयायीहरूले हरेस खाएनन् । त्यसपछि फेरी सन् १८४३ मा वेलायतको मेनचेस्टर शहरको एउटा कपडा कारखानामा काम गर्ने एक महिला सहित २८ जना कामदारहरू मिलेर फेरी सुरु गरे । पहिलेको असफलताबाट पाठ सिकेका थिए । उनीहरूले काम गर्ने कारखानाबाट बचेको थोरै थोरै पुँजि जम्मा गरेर आफुलाई चाहिने सामानको पसल सुरु गरे । केहि आधारभूत नियम बनाए । जसबाट चाहिँ पहिले जस्तो असफल भोग्नु नपरोस भन्नका लागि हो । उनीहरूले बनाएका नियम नै अहिलेको सहकारीका सात सिद्धान्त हुन् ।

यसरी सन् १८४४ अक्टोबर २४ का दिन “रोचडेल सामुहिक अग्रदुतको समिति” को स्थापना भयो । यसरी आफ्ना गाँस काटेर मालिकको आँखा छलेर स्थापना गरेर अगाडि बढाएका हुन । यस्तो इतिहासबाट आफ्नो यात्रा सुरु गरेको हो । अहिले संसारभरि यसको प्रभाव र आकर्षण दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको छ । विश्वमा यसले जसरी जुन योगदान गरेको छ । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि सहकारीको आवश्यकता र महत्व भन्नु बढ्दै गइरहेको छ

। विश्वमा अहिले पनि सहकारी सरकारसँग मिलेर आम जनताको जीवनस्तर उकास्न ठुलो भूमिका खेल्दै छ । त्यसैले पनि सहकारीको दायरा र आकर्षण संसारभर फैलिएको हो । यसै शिलशिलामा नेपालमा पनि वि.स.२०१० बाट सहकारीले प्रवेश पाएको हो । विधिवत् रूपमा चाहि २०१३ सालमा स्थापना भएको हो । वि.स. २०१६ सालमा सहकारी ऐन आयो । नेपालको सहकारी विकासलाई विगतदेखि वर्तमानसम्मको समयलाई नियाल्दा दुइ भागमा राखेर अध्ययन गर्दा चाहि सान्दर्भिकता होला । पहिलो चाहि वि.स.२०१० देखि २०४७ सम्मको कालखण्ड र दोस्रो चाहि २०४८ देखि हालसम्मको समय हो । वास्तवमा पहिलो कालखण्डमा सहकारीहरु एपयुक्त नीति नियमको र स्वतन्त्रताको अभावमा त्यो राज्यको नियन्त्रित हुन पुग्यो । त्यसैले पनि ३७ वर्षको यो अवधि अपेक्षाकृत सफलता पाउन सकेन् । जब दोस्रो कालखण्डमा प्रवेश गर्यो त्यसपछि २०४८ मा सहकारी ऐन र वि.स. २०४९ मा सहकारी नियमावली आएपछिका दिनमा सहकारीले तीव्र रूपमा गति लिएर अगाडि बढ्यो । वि.स.२०४९ सालमा नै सहकारी विकास बोर्डको गठन भयो । २०५० सालमा राष्ट्रिय सहकारी संघको स्थापना गरियो । २०५४ सालमा नेपालले अन्तराष्ट्रिय सहकारी महासंघको सदस्यता प्राप्त गर्यो । वि. स. २०६३ सालमा बनेको अन्तरिम संविधानमा सहकारीलाई देशको अर्थतन्त्रको तीन खम्बामध्येको एक खम्बा सहकारी हो भन्ने मान्यता प्रदान गरियो । यसबाट समेत प्रष्ट हुन्छ कि सहकारीले विभिन्न अवरोह आरोह पार गरेर पार गरेर वर्तमान अवस्थासम्म आइपुगेको छ ।

यस विविध परिस्थितिको कठिन अवस्था पार गरिरहदा सहकारीले निकै योगदान गरेको छ । यस अवधिमा सहकारीले कुल गार्हस्थ उत्पादनमा ३ प्रतिशत योगदान गरेको छ । वित्तिय क्षेत्रमा १५ प्रतिशत योगदात गरेको छ । सहकारी संघ, संस्थाको शेयर पुँजि मात्रै २१ अर्ब पुगेको छ भने कुल निक्षेप चाँहि १२५ अर्ब पुगेको छ । करिब ५० हजारभन्दा बढीले प्रत्यक्ष रोजगारी पाएका छन् । ५ लाखभन्दा बढी जनता सहकारी भोलेन्टियरका रूपमा कार्यरत रहेका छन् । ३० लाखभन्दा बढी मानिसहरु सहकारी संस्थाको सदस्य भइसकेका छन् । यो त सामान्य रूपमा भएको चर्चा मात्र हो । वास्तवमा यति धेरै योगदान समाजका लागि गरेको छ । अझ सरकारले सहकारी क्षेत्रलाई मजबुत बनाउनका लागि कानुनी,आर्थिक,सहयोगात्मक आदि विविध क्षेत्रमा सहयोग गर्ने हो भने सहकारी क्षेत्रले देशमा धेरै योगदान गर्न सक्छ । नेपालमा सहकारीको योगदानको विषयमा जति हुनुपर्ने अध्ययन नै भएको छैन । जब परिवारमा आर्थिक तथा सामाजिक समता, समानता हुन्छ ।

तब आफै त्यो समाज विभेद रहित बन्दै जान्छ । बचत गर्ने बानीले मात्र मानिसको जीवन फेरिने हाइन । त्यहाँ विस्तारै पुँजिको निर्माण हुन्छ । त्यो पुँजिबाट मानिसहरुलाई व्यवसायिक, उद्यममशील बन्न मद्दत गर्दछ । घर घरमा श्रीमान र श्रीमती बिचमा हुने भै-भगडा समेत घटेर जान्छ । छोराछोरीबिचमा हुने विभेद समेत कम हुँदै जान्छ । समाजमा विभेद कम गर्ने, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमा मद्दत गर्ने यस्तो परोपकारी संस्था समाजको लागि निकै उपयोगी रहेको छ । हरेक क्षेत्रमा जस्तो सहकारीमा पनि विविध खालका समस्या, कमिकमजोरी पनि रहेका छन् । त्यसलाई राज्यले पनि उचित नियम, कानून र नियमन गरेर सहि बाटोमा हिडाउन सघाउनु पर्छ । जसबाट देशको आर्थिक विकासमा समेत ठुलो योगदान गर्दछ । समाजमा महिलाहरुलाई अगाडि बढाउन, नेतृत्वको विकास गर्न, व्यवसाहिक बनाउन, व्यापार गर्न तथा उद्योगी बन्न समेत सहकारीले महिलाको क्षमता, योग्यताको विकास गर्न समेत सघाउछ । यदि महिलाहरु आर्थिक, सामाजिक तथा अन्य क्षेत्रमा समेत सबल बनेको खण्डमा महिलाको सशक्तिकरणमा टेवा पुर्‍याउछ । महिलाको क्षमता, नेतृत्व विकास हुनु भनेको वास्तवमा समाज अगाडि बढ्नु हो । सहकारीले जब थोरै थोरै छरिएको रहेको पुँजीलाई संकलन गरेर आफ्ना सदस्यहरुलाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास गर्नका लागि नै सहकारीले त्यो अभियान चालेको हो । यसबाट समाजमा विभेद घटेर जान्छ किनकि जब आम मानिसहरु सचेत र चेतनशील हुन्छन् । साथ साथै आर्थिक रुपमा सबल बनेर व्यवसायिक बन्छन् तब समाजमा विभेद आफै घटेर जान्छ ।

जुन महिला सशक्तिकरणमा सहकारीले योगदान गरेको छ । जसबाट समाजमा प्रत्यक्ष होस वा हप्रत्यक्ष रुपमा समाजमा सभ्य, सुसंस्कृत तथा असल वातावरण बन्नलाई समेत सहयोग गरेको छ । समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट हेर्दा सहकारीले समाजमा जुन सकारात्मक भुमिका खेलेको छ । हरेक कुराको विकासको लागि पनि सहकारीले त्यसको आधार बनाएको छ । जसको जगमा टेकेर अगाडि कदम उठाउन समेत निकै बलशाहि भएको देखिएको छ । समाजमा विद्यमान् विविध खालका जातजाति, धर्म, भाषा, लिङ्ग, वर्ण आदिको आधारमा हुने विभेद समेत कम गर्न मद्दत गर्दछ । सहकारीमा सबै सियर हुन्छ । सबैको हक र अधिकार बराबर हुन्छ । यसबाट समाजमा समानताको, समताको पाठ सबै सदस्यहरुले सिक्छन् । एक आपसमा मिलेर काम गर्न समेत सिक्दछन् । थोरै थोरै पुँजिलाई कसरी प्रयोग गर्ने, व्यवसायिक बन्ने छलफल गरेर सम्भावनाका क्षेत्र पहिचान गरेर लगानी

गर्न सिक्छन् र अरुलाई पनि सिकाउछन् । वास्तवमा सहकारीले सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक रुपमा मात्र सदस्यहरुला उन्नति गर्न सिकाउदैन । सदस्यहरु धनी मात्रै होइन सभ्य, सुसंस्कृत, स्वावलम्बि, शिष्ट, सहयोगी, शिक्षित, इमान्दार तथा निरोगी भावनाले ओतप्रोत भएको सदस्य बनाउनु हो । त्यसकारण पनि नेपाली समाजमा सहकारीको सम्भावना र चुनौति दुवै अथाह रहेको छ । हाम्रो समाज अन्य विकसित देशको तुलनामा यसै पनि पछाडि रहेको छ । यस्तो समाजमा केहि टाठाबाठाहरुले आम सोभासाभा मानिसहरुलाई दबाएर, हानि पुऱ्याएर अनुचित लाभ र फाइदा लिइरहेका हुन्छन् । यो पुँजिवादको शासन पद्धतिमा पुँजिको प्रयोग गर्नु आम मानिसहरुले सहि रुपमा जान्दैनन् । विचौलियाको बोलवाला समाजमा तथा हरेक क्षेत्रमा हुने गर्दछ । व्यापार, व्यवसायमा इमान्दारीता भन्दा बढि छलकपटको मात्रा बढी हुने गर्दछ ।

यदि कसैले सिमित रुपमा सामान उत्पादन गर्नु भन्नु पनि बजार नपाउनु समस्या हुन्छ । विश्व भुमण्डलीकरण सँगै शक्तिशाली देशहरुले गरिब, कमजोर देशहरुमा आफ्ना सामान, वस्तु पठाएर भए पनि उपनिवेश लादिरहन्छन् । त्यसको लागि पनि यदि सामुहिकतामा आफ्ना उत्पादन गरेका सामान पनि सबैले मिलेर प्रयोग गर्ने गर्दा समेत सरल र सहज रुपमा आफ्ना सामानले बजार पाउनु सहज हुन्छ । जसबाट सदस्यहरुको सिप,क्षमता,पुँजिको विकास हुन्छ । अहिले प्रविधि, शिक्षा, सिप र पुँजिको सबैले प्रयोग गर्न समेत गाह्रो छ । त्यसको लागि समेत सहकारीले सहजिकरण गरेर समाजमा सबैलाई सरल रुपमा विविध वस्तुको प्रयोगमा सहजता हुन्छ । त्यसकारण पनि सहकारी मुलत कम आयस्रोत भएका, साधन स्रोत र पहुँच कम भएका, सीप, दक्षता र क्षमता न्युन भएकाहरुका लागि अति उपयोगी हुने गर्दछ । संसारमा जहाँ जहाँ गरिब र समस्याहरु थिए । त्यहाँ सहकारी संस्थाको स्थापना भएको छ । त्यसबाट समेत के थाहा हुन्छ भने गरिब तथा समस्याहरुको समाधान र निकासका लागि समेत सहकारीको अत्यन्त महत्वपूर्ण भुमिका रहेको छ । यसबाट सहकारीमा निम्नवर्ग र मध्यम वर्ग बढी समावेश भएर यसको अभियानमा सक्रिय छन् । वास्तवमा हरेक समाजमा धनि भनिने व्यक्तिहरु सिमित मात्रामा रहेका हुन्छन् । धनी वर्गसँग प्रयाप्त मात्रामा पुँजि हुन्छ । जसबाट ठुला उद्योग कलकारखानाको स्थापना गरे प्रयाप्त मात्रामा पुँजीको संकलन गर्न सक्छन् । तर गरिबवर्ग पुँजिको मात्रा निकै कम हुन्छ । त्यसकारण पनि सहकारीमा समावेश भएर धेरै मानिसहरुको

थोरै थोरै पुँजि संकलन गरेर त्यसैबाट ऋण लिएर विभिन्न उत्पादनमुलक क्षेत्रमा लगानी गर्दै सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक रूपमा समेत सवल बन्दै जाने हो ।

त्यसैले, सहकारी वास्तवमा निमुखा, गरिब, शोषणमा परेको अवस्थाबाट गुञ्जिएका आम मानिसहरूबाट मिलेर नै सञ्चालनमा आउने हो । थोरै पुँजिको संकलन गर्दै आफ्ना सदस्यहरूको जीवनस्तर उकास्नका लागि विभिन्न खालका उत्पादनमुलक क्षेत्रमा लगानी गर्नका लागि लगानीको व्यवस्था गर्दछ । आफ्ना सदस्यहरूको सिप, क्षमता, दक्षता तथा अन्य विभिन्न खालका तालिम दिएर पनि नेतृत्व विकास गर्न समेत सिकाउँछ । जसबाट सदस्यहरूमा मिलेर काम गर्ने बानीको विकास हुनुको साथै एउटाको समस्यामा सबै मिलेर समाधानको उपाय समेत खोज्ने गर्दछन् । जब सबै सदस्यहरू मिलेर छलफल गर्छन् । त्यस समुदायमा विभिन्न खालका अन्याय, शोषण, छुवाछुत, विभेद समेत घट्दै जान्छ । सभ्य, सुसंस्कृत तथा इमान्दार समाजको निर्माण हुन्छ । महिला र पुरुषविचको जुन विभेद हुन्छ । त्यो समेत घटेर जान्छ । कृषि, पशुपालन, उद्योग तथा अन्य क्षेत्रमा समेत सहकारीको माध्यमबाट आम मानिसहरूको संलग्नता बढेर जान्छ । आफ्नो सिप, क्षमता, दक्षता, नेतृत्वको विकास गर्दै लगानीको क्षेत्र खोजेर आफु आत्मनिर्भर, स्वाभलम्बि बनेर समाजमा नेतृत्वदायी भूमिका खेल्दछन् । समाजमा सबै जनाले सहकारीले गरेको आर्दशको बाटो हिड्ने हो भने त समाजमा विकास हुन धेरै समय लाग्दैन । यदि कृषि होस वा पशुपालन जे मा भए पनि आम मानिसहरूले लगानी प्राप्त गरे भने त्यसलाई निर्वाहमुखिबाट व्यवसायिक बनेर आफु र सिङ्गो देशलाई समेत आत्मनिर्भर बनाउन समेत सक्छन् ।

हरेक क्षेत्रमा जस्तो सहकारी क्षेत्रमा पनि कमिकमजोरी रहेका छन् । वास्तवमा राज्यले उचित नियम कानुनको व्यवस्था गरेर नियन्त्रण गर्नुपर्छ । आज सहकारीलाई नक्कली सहकारी बाट नै खतरा रहेको छ । जसले सहकारीको मुल्य, मान्यता, आर्दश, मर्म विपरित काम गर्दछन् । जसको कारणबाट नै सहकारी क्षेत्रलाई बदनाम गराउदछ । सदस्यहरूको रकम संचालक स्वयमले अपचलन गर्ने, चर्को ब्याजको लोभ देखाएर देखाएर भाग्ने, राजनितिक पहुँचको आडमा धाक लगाउने, सहकारी संघहरूमा आबद्धता नराख्ने जस्ता कैयौँ कमिकमजोरी गरेर सहकारी क्षेत्रलाई बदनाम गराउने काम पनि भएका छन् । यस्ता विविध अवरोह, आरोह पार गर्दै सहकारीको सहि सिद्धान्त, मुल्य र मान्यतामा चल्नु पर्दछ । जसबाट सहकारीको मर्म र सिद्धान्तमा आँच आउन दिनु हुँदैन । सहकारी क्षेत्रका

विविध समस्याहरूलाई विस्तारै छिचोल्दै भावि दिनमा सुन्दर समाजको परिकल्पना गर्ने सहकारी क्षेत्रलाई अब सबल, मजबुत बनाएर लैजाने हो । सहकारीका आरम्भका दिनमा केहि अलमल देखियो, सहकारी शिक्षाको कमि, राष्ट्रिय सहकारी नीतिको अभाव, नीति निर्माताहरूको ध्यान नपुग्नु, व्यक्तिवादी सोच, दक्ष जनशक्तिको कमि, व्यवहारिक सीप र क्षमताको कमि, पुँजिको अभाव, संस्थागत सुशासनको कमि तथा गुणात्मक विकासको अभाव जस्ता कैयन समस्यालाई चिर्दै अगाडि बढेको छ । जब जब सहकारीको स्थापना भयो । तब आम मानिसहरू त्यसमा समावेश भएर यो सहकारी अभियानमा हातेमालो गर्दै अगाडि बढेका छन् । ती सहकारीमा सदस्य भएर आफ्नो बचत गर्नुका साथै विभिन्न क्षेत्रमा लगानी गर्न सहज र सरल रूपमा ऋण प्राप्त गरेका छन् । सदस्यहरूको थोरै थोरै पुँजिलाई संकलन गरेर पुँजि निर्माण गरेका छन् ।

समाजमा व्यवसायिक रूपमा सिप र दक्षताको समेत विकास गरेका छन् । गाउँघर तथा शहर बजारमा भएको चर्को ब्याजको साहुकार प्रथालाई क्रमशः विस्थापित सहकारीले गरेको छ । व्यवसायिक बन्न प्रेरित गरेको छ । सदस्यहरूको फजुल खर्च गर्ने बानी तथा अन्य आनीबानीमा समेत परिवर्तन गर्न सहयोग गरेको छ । समाजमा नेतृत्वको विकास गर्न, सामाजिक एकता तथा सभ्य बनाउन पनि सहकारीले सकारात्मक भुमिका खेलेको छ । समाजमा धेरैलाई रोजगार दिनु र व्यवसाहिक बनाउनुमा पनि सहकारीले निकै ठुलो भुमिका खेलेको छ । निजि क्षेत्र भएर पनि राज्यसँग मिलेर समाजमा धेरै सामाजिक, आर्थिक तथा अन्य काम गरेको छ । जसबाट समाजमा पनि सकारात्मक तथा उत्साहपुर्ण काम भएको छ । देशमा उत्पादनको क्षेत्रमा समेत ठुलो योगदान गरेर कुल गार्हस्थ उत्पादनमा समेत टेवा पुऱ्याएको छ । वर्तमान समयमा विश्व तथा नेपालको पनि आर्थिक अवस्था त्यति सकारात्मक छैन ।

त्यसकारण पनि जसरी चिनले आफ्नो संकटको समयमा सहकारीका माध्यमबाट देशको विकास गर्न तथा आम मानिसहरूलाई रोजगारी प्रदान गर्न सफल भएको इतिहास जगजाहेर नै छ । त्यसै गरी हामीले पनि सहकारीलाई माध्यम बनाएर देशको विकास र रोजगारीको सिर्जना गरेर अगाडि बढ्नुको विकल्प छैन । नेपालमा अहिले ३४ हजारभन्दा बढी विभिन्न प्रकारका सहकारीहरू रहेको छ । यसमा कुनै न कुनै रूपमा मानिसहरू समावेश भएर सहकारीको विकास र विस्तारमा रहेका छन् । आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक

आदि विभिन्न क्षेत्रका लागि जति योगदान गरेको छ । वास्तवमा सरकारले सहयोग,समन्वय तथा नियमन गरेर जाने हो भने सहकारीले समाजमा धेरै योगदान गर्न सक्छ । वर्तमान समयमा सहकारीको आवश्यकता र महत्व भन्नु धेरै बढेर गएको छ । संसारमा आर्थिक मन्दिको समयमा पनि सहकारीको माध्यमबाट आर्थिक सहजताका लागि काम गरेको इतिहासले बताउछ । त्यसैले पनि संसारमा सहकारीको माध्यमबाट संसारको आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरणको लागि पनि दिनानुदिन सहकारीको आवश्यकता बढेको छ । सहकारीलाई समाजमा जुन आशा, भरोशाका साथ सबैको साथ रहेको छ । सरकारले पनि निजि,सार्वजनिक संस्थासँग मिलेर सहकारी संस्थाहरूले समाजमा आर्थिक विकाससँगै आफ्ना सदस्यहरूको क्षमताको विकास गरेर भूमिका खेलेको छ ।

सहकारीको हिजो जति आवश्यकता र महत्व रहेको थियो आज भन्नु सहकारीको महत्व बढेर गएको छ । त्यसकारण पनि सहकारी संस्थाहरूलाई बदलिदो समय अनुसार रुपान्तरण गरेर लैजानु पर्छ । अहिलेको समय डिजिटको युग रहेको छ, त्यो कुरालाई मध्यनजर गर्दै सहकारीहरूलाई पनि युगानुकुल परिवर्तन गरेर लानुपर्छ । मानिसहरूका आवश्यकता तथा चाहनाहरू समेत अहिले बदलिएका छन् । ती कुराको हेक्का राखेर हामीले सहकारीको संरचना तथा कार्यहरूको पनि विश्लेषण गर्दै अगाडि बढ्ने योजना तथा रणनीतिको खाका कोर्न ढिला गर्नु हुँदैन । अहिलेको उत्पादन, श्रम, सिप तथा बजारको आवश्यकतालाई बुझेर सहकारीले आफ्ना योजनाहरू बनाउदै गएको खण्डमा सहकारी क्षेत्र सबैको लागि अभि लाभदायक बन्छ । संसारमा जुन उद्देश्य बोकेर सहकारीहरूको स्थापना भएका थिए । समयको गतिशीलतासँगै सहकारीको उद्देश्यमा फेरबदल भएको छ ।

त्यसको मुख्य कारण भनेको समयको तीव्र गतिको रुपान्तरको अवस्था हो । जसरी राजनितिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि विविध क्षेत्र जुन रुपमा रुपान्तरण हुन्छ । त्यसै समाजको अंग भएको नाता भएको हिसाबले पनि सहकारी क्षेत्र पनि आफुलाई रुपान्तरण गरेर अगाडि बढ्दै गरेरको छ । त्यो समयको आवश्यकता पनि हो । यदि समयानुकुल आफुलाई रुपान्तरण गर्न नसकेको अवस्थामा सबै चिजहरू बिस्तारै नासिएर जान्छन् । त्यो पाठ हामीले इतिहासबाट सिकेर अगाडि बढ्नु पर्छ । वास्तवमा सहकारीहरूले अब नेपालमा पनि शहरकेन्द्र मात्र नभएर गाउँ गाउँमा आफ्नो स्थापना गरेर त्यहाँको स्थानिय चाहना,आवश्यकता तथा उत्पादनको विश्लेष गरेर आफ्ना सदस्यहरूको आर्थिक

विकासमा तथा आय आर्जनमा टेवा पुऱ्याउने काममा तल्लीन हुनुपर्छ । त्यसो गर्दा सहकारी क्षेत्रले सरकार र आम नागरिकबिचमा पुलको काम गरेर देशको आर्थिक विकास तथा समृद्धिको बाटोमा कोशेढुङ्गा सावित हुन्छ ।

विशेष गरेर सहकारीले उत्पादनलाई केन्द्रमा राखेर स्थानिय स्रोत र साधनको अधिकतम प्रयोग गरेर आफ्ना सदस्यहरुको आर्थिक विकासमा लाग्नुपर्छ । सहकारीबाट समाजमा विकासका विविध खालका बाटाहरुको सम्भावनाका ढोका खोल्छ भनेर सहकारीको विश्व इतिहासले पुष्टि गर्दछ । जमिनको सीमितता भएको हाम्रो जस्तो देशमा सहकारी संरचनाको माध्यमबाट ठुलो पुँजी संकलन सकिन्छ । हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशमा गरिबीको दुश्चक्रमा फसेको हाम्रो देशलाई माथि उठाउन सहकारीको माध्यम अति नै महत्वपूर्ण हुनेछ । हालैका वर्षहरुमा तनहुँ, चितवन, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक लगायतका जिल्लाहरुमा पशु विमा सहकारी संस्था खुलेका छन् । किसानले थालेका यस्ता पशु विमा सहकारीले एउटा भैँसी मर्दा घरबारी नै समाप्त हुने खतरा सामना गर्न नसकी भैँसी पाल्न आँट गर्न नसक्ने किसानलाई भरथेग गरेको छ । पशुपालन व्यवसायीहरुले फलफुल, तरकारी उत्पादन र मौरीपालन समेत कार्य सँगसँगै गर्न सक्ने र क्रमशः अन्य कुटिर, उद्योग, साना उद्योग र पशुपालन तथा कृषि क्षेत्रका उत्पादन सहायक उत्पादन मा प्रवेश गर्न सक्ने आधार बन्दै जान्छ । यसले सिंगो देशको औद्योगिक तथा व्यापारिक क्षेत्रको विकासका लागि कच्चा पदार्थ उत्पादन तथा उपभोक्ता क्षमता भएका जनसमुदायको सिर्जना गर्न सक्दछ । हाम्रो जस्तो देशमा सबै खाले सहकारीको आवश्यकता र सम्भावना रहेको छ । सहकारीले जति व्यापकता लिदै जान्छ, त्यति मात्रामा गरिबी निवारण र रोजगारको सिर्जना गर्न सक्छ । यसले आर्थिक आधारमा नै प्रजातान्त्रिक संस्कार, संस्कृति र व्यवहारलाई बलियो बनाउँछ । अप्रजातान्त्रिक, अपारदर्शी र श्रमशोषण मनोवृत्तिलाई विस्थापित गर्न सहयोग गर्दछ (बडाल, २०६२) ।

२.२ नेपालमा सहकारीताको ऐतिहासिक विकासक्रम

२००८: त्रिभुवन ग्राम विकासको औपचारिक सुरुवात

२०१०: कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी मन्त्रालयको स्थापना

२०१३: चितवनमा पहिलो ऋण सहकारी संस्था

२०१६: सहकारी ऐन पारित

- २०१७ : सहकारी नियमावली तर्जुमा, सहकारी विकास कोषको स्थापना,साभा संस्थाको स्थापना
- २०१८: सहकारी तालिम केन्द्रको स्थापना, सहकारी विभागलाई तत्कालिन पञ्चायत मन्त्रालयमा सारिएको बैङ्कको स्थापना
- २०२२ : सहकारी विभागलाई कृषि तथा भुमि सुधार मन्त्रालयमा सारियो ।
- २०२३ : सहकारी बैङ्कलाई कृषि विकास बैङ्कमा रुपान्तरण गरियो ।
- २०२५: सहकारी संस्थाहरुको व्यवस्थापन कृषि विकास बैङ्कलाई हस्तान्तरण ।
- २०३४: ३० जिल्लाहरुका साभा कार्यक्रम सञ्चालन र व्यवस्थापन कृषि विकास बैङ्कबाट सहकारी संस्थाहरुको व्यवस्थापन समितिमा हस्तान्तरण
- २०४० : साभा सहकारी ऐन १९४८ लागु गरिएको ।
- २०४१ : सहकारी विभागलाई साभा विकास विभागमा र सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रलाई साभा विकास तालिम केन्द्रमा परिणत ।
- २०४२ : साभा संस्था ऐन पारित ।
- २०४८ : सहकारी ऐन तर्जुमा गरी लागु गरेको साभा विकास विभागलाई सहकारी विभागमा परिणत,साभा विकास तालिम केन्द्रलाई सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रमा परिणत,साभा विकास शाखालाई जिल्ला सहकारी कार्यालयमा परिणत ।
- २०५० : बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको केन्द्रिय सङ्घको स्थापना
- २०५६ : कृषि मन्त्रालयलाई कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयमा परिणत ।
- २०५७ : साना किसान सहकारी संस्थाहरुको केन्द्रिय बैङ्कको रुपमा साना किसान बैङ्कको स्थापना ।
- २०५८ : सहकारी ऐन २०४८ अन्तर्गत राष्ट्रिय सहकारी बैङ्क लि.दर्ता भइ कार्यक्रम सञ्चालन ।
- २०६१ : सहकारी विभागको संरचना परिवर्तन,६८ जिल्लामा रहेका सहकारी कार्यालयको सङ्ख्या कटौति गरि ३८ जिल्लामा डिभिजन सहकारी कार्यालयको स्थापना ।
- २०६४ : सहकारी विभागबाट प्रथम पटक सहकारी सङ्घ संस्था दर्ता तथा नियम मापदण्ड जारी गरि कार्यान्वयन ।
- २०६८ : सहकारी विभागबाट सहकारी सङ्घ संस्था दर्ता,सञ्चालन,लेखापरिक्षण,अनुगमण तथा नियमन सम्बन्धि मापदण्ड जारी गरि कार्यान्वयन ।

२०६९ :नेपाल सरकारले सहकारी तथा गरिबी मन्त्रालयको स्थापना ।

२०७० : वचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने समस्याग्रस्त सहकारी जांचबुझ आयोग स्थापना
(ठकुरी चन्द्रबहादुर)

नेपालमा सहकारी व्यवसाय व्यवस्थापन २०७२

२.३ सहकारीका किसिमहरु

सहकारी व्यवसायहरु समुदायका साभ्ना इच्छा र आवश्यकताहरु पूर्ति गर्न स्थापना गरिएका हुन्छन् । समान पेशा,समान व्यसाय, समान प्रकारको सीप भएका व्यक्ति तथा संस्थालाई एउटै मालामा संगठित भै व्यवसाय गर्ने एक माध्यम सहकारीता हो । सदस्यताको आधारमा र कारोबारको आधारमा गरी दुई भागमा बाँडिएको हुन्छ ।

१. सदस्यताका आधारमा

प्रारम्भिक सहकारी

दोस्रो तहको सहकारी

तेस्रो तहको सहकारी

माथिल्लो तहको सहकारी

२.कारोबारका आधारमा सहकारी

उपभोक्ताहरुको स्वामित्वको सहकारी

उत्पादकको स्वामित्वको सहकारी

श्रमिक स्वामित्वको सहकारी

खरिद तथा शेयर सेवा सहकारी

२.४ सहकारीका सिद्धान्तहरु

सहकारी सिद्धान्तहरु सहकारी मुल्य र मान्यतालाई व्यवहारमा उतार्ने मार्गदर्शन हुन् । अन्तराष्ट्रिय सहकारी महासंघद्वारा सन् १९९५ मा परिमार्जितका साथ ऐच्छिक तथा खुल्ला सदस्य, सदस्यद्वारा प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण, सदस्यहरुको आर्थिक सहभागिता, स्वायत्तता तथा स्वतन्त्रता, शिक्षा, तालिम तथा सुचना, सहकारीबिच सहयोग, समुदाय प्रति चासो गरी सात सिद्धान्तहरु रहेका छन् (भट्टराई,२०६६) ।

सहकारीका मुल्यहरु

आधार मुल्यहरु	नैतिक मुल्यहरु
१. आत्म सहयोग	१. इमान्दारीता
२. स्वउत्तरदायित्व	२. खुल्लापन
३. प्रजातन्त्र	३. सामाजिक उत्तरदायित्व
४. समानता	४. अरुको हेरचाह
५. ऐक्यवद्धता	

२.५ असल सहकारी सञ्चालनका अभ्यासहरु

१. पारदर्शिता एवम् सुशासन
२. वित्तिय सक्षमता
३. बचतका विभिन्न योजना
४. ऋणको व्यवस्थापन
५. सदस्य सुरक्षाका उपाएहरु
६. सङ्गठनात्मक सुधार
७. जोखिम व्यवस्थापन
८. असल सदस्य प्रवर्द्धन
९. सामाजिक उत्तरदायित्व (स्रोत: सहकारी डाइरेक्ट्री २०६८, कास्की)।

२.६ सहकारीताबाट हुने फाइदाहरु

कुनै पनि काम सफलता पार्नलाई सहकारीताको आवश्यकता पर्दछ । सहकारी शब्दले कुनै पनि समान उदेश्य प्राप्त गर्न सँगसँगै मिलेर गरिने कार्यलाई जनाउँदछ । सहकारीताले समाजमा सबै क्षेत्रमा प्रभाव पारेको हुन्छ । हुन त समाजमा यदाकदा केहि सहकारीका व्यवस्थापक तथा पदाधिकारीहरुबाट हुने गरेको अनैतिक, वित्तिय हिनामिना तथा वित्तिय अनुसानहिन्ता र सहकारी नै बन्द गरेर भाग्ने घटना पनि यदाकदा भएको पाइन्छ । त्यस्ता कार्य गलत हुन । त्यसमा सहकारी सञ्चालनको क्रममा सहकारी ऐन, कानुन र स्वयम् सरकारले पनि त्यसमा आवश्यक नियमन तथा पहलकदमी गर्न नसक्नु, आम नागरिकमा सहकारी सम्बन्धि अवधारण तथा चेतानाको कमीले गर्दा केहि नकारात्मक कार्य भएपछि समग्रमा धेरै फाइला भएको छ । जुनसुकै कुराको पनि सहि परिचालन वा त्यसको नियम र परिधिभिन्न रहेर गर्न सकिएन भने त्यसले स्थायित्व लिन सक्दैन भन्ने थाहा हुँदा

हुँदै पनि केहि तत्वले व्यक्तिगत स्वार्थको लागि संस्थाको वेवास्था गरेर आर्थिक विचलन गर्दा सरकारले कडा कारवाहि पनि गर्नु पर्दछ । त्यसका लागि सरकारले सहकारी क्षेत्रको नियमन जरुरी रहेको छ । तथापि सहकारीका विभिन्न क्षेत्रमा धेरै फाइदाहरु रहेका छन् ।

क) आर्थिक विकासका फाइदाहरु

सहकारी संस्था गाउँदेखि शहरसम्म रहेको हुन्छ । त्यसैले आम मानिसहरुको सहजै पहुँच रहन्छ । मानिसहरु सहकारीको सदस्य बनेपछि सहज रुपमा सरल ब्यादरमा ऋण प्राप्त गर्दछन । सदस्यहरुले उत्पादन गरेका वस्तुहरु, सेवा, सिपलाई समेत सहकारीको मार्फत सहज रुपमा बजारीकरण गर्न सघाउँछ । जसबाट सदस्यहरुको जीवनस्तरमा सुधार आउछ । आयमा वृद्धि हुन्छ, देशको उत्पादनमा समेत योगदान गरेर देश समृद्ध बनाउन मदत गर्दछ । स्वदेशमा रोजगारीको सिर्जना गर्दछ । स्वयम् आत्मनिर्भर बन्न सहयोग गर्दछ । वित्तिय ज्ञान समेत बढाएर आर्थिक रुपमा जनताहरुलाई आर्थिक विकासको बाटोमा लैजान्छ ।

ख) शैक्षिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रुपमा फाइदाहरु

सहकारीताबाट समाजमा रहेका हरेक पक्षमा फाइदा पुग्दछ । मानिसहरुसँग ती विविध पक्षहरु जोडिएका हुन्छन् । मानिसहरु जब सहकारीमा जोडिन्छन त्यसबाट समाजमा रहेको शैक्षिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षका विषयमा जागरुक बनेर समाज रुपान्तरणमा अगाडि बढ्छन् । बौद्धिक विकासका साथसाथै सामाजिक भावनाको विकास गर्नुपर्छ भन्ने चेत खुल्दछ । हाम्रो नेपाली समाज कला, सांस्कृतिक धनि रहेका छौ । पुर्खाहरुको नासो संगालेर राख्न पनि सहकारीताको विकास र बिस्तार सगै यी अमूल्य निधिको संरक्षणमा सबैको चासो र चिन्तन बढेर जान्छ । समाजमा शैक्षिक तथा अन्य विकासमा समेत सहकारीमा छलफल तथा भलाकुसारी हुन्छ । जसको कारण समाजबाट प्रगतिको बाटोमा जान्छ । यसबाट समाजलाई नै फाइदा पुग्ने हो ।

ग) सैद्धान्तिक समिक्षा

विश्वमा विकास भएका विभिन्न प्रकृतिका महिला आन्दोलनहरुले महिलाको भूमिका र अवस्थाका विभिन्न पक्ष बारे व्याख्या र विश्लेषण गर्दै समग्रमा महिला पिछडिएका तथा असमानताको अवस्थामा रहन पुगेको निष्कर्ष निकालेको सन्दर्भमा र विकासको लागि अगाडि बढाइएका विभिन्न रणनीतिहरुका परिणाम स्वरुप पनि आशातित् सफलता हासिल

गर्न नसकिएको सन्दर्भमा सामाजिक लिङ्गलाई विकासको मुद्दाको रूपमा लिइएको छ । लैङ्गिक विषयलाई जोड दिदै स्रोत तथा अवसरहरुतर्फ महिलाको पहुँच बढाउनुपर्ने, सम्पत्तिमा अधिकार, सशक्तिकरण, समान ज्याला तथा निर्णय प्रक्रियामा महिलाको उल्लेखनीय भुमिकाको बारेमा पनि लैङ्गिक विकासमा जोड दिइएको छ (एफ.डब्लु.एल.डी., २०५८) ।

सामाजिक लिङ्गलाई विकासका मुद्दाका रूपमा प्रतिस्थापन गर्ने कार्य तथा यसको आवश्यकताको बोधको सन्दर्भलाई हेर्दा सन् १९५० पछिको विकासका रणनीतिको इतिहासलाई विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । ती रणनीतिहरु विकासमा महिला, विकास र महिला, जेण्डर र विकास हुन् । यी अवधारणहरु समयको परिवर्तन अनुसार परिमार्जन हुँदै विकास भएको पाइन्छ ।

घ) नारीवादी सिद्धान्त

आमुल महिलावाद

आमुल महिलावादले समाजका प्रत्येक तहमा महिलाहरु शोषित देखिएका छन् । त्यसैले सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक सन्दर्भमा महिलाहरुको विश्वव्यापि अवमुल्यनलाई निर्मुल पार्न महिलाको सामाजिक मुल्यको खोजी गर्नुपर्ने तथ्यमा जोड दिन्छ । यो आमुल महिलावाद सन् १९६० को दशकको अन्त्यतिरबाट बढी प्रभावशाली बन्यो(एस तिमिल्सना, सन् २०१८, आचार्य २०६७)।

यसले समाजका प्रत्येक जात,वर्ण,संरचना,संस्थाका दमन विभेद र असमानता रहेकोले लैङ्गिक विभेदको अन्त्यलाई जोड दिन्छ । यिनीहरुका अनुसार लैङ्गिक विभेदको महत्वपूर्ण कारक तत्व पितृसत्ता अर्न्तगतको सामाजिक सम्बन्ध हो । महिला विभेद र दमनको प्रारम्भिक थलो परिवार हो । जहाँ प्राकृतिक लिङ्गमन आधारमा श्रम विभाजन र यसै अनुरूपका सामाजिककरण तथा मुनिका हस्तान्तरण हुने गर्दछ । आमुल महिलावादी सम्प्रदायले विश्वव्यापि रूपमा रहेको पितृसत्तात्मक परिवार सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक क्षेत्रमा पुरुषहरुबाट हुने प्रत्येक विभेद, असमानता, दमन हिंसा आदि पक्षलाई निकै व्यापक उठाएको छ । महिला विरुद्धका हिंसाका घटनाहरु पितृसत्तात्मक परिवारमा पुरुष र पुरुष प्रभुत्व र नियन्त्रण रहेका संस्थाबाट हुने गर्दछन् भन्ने आमुल महिलावादीको भनाई रहेको छ ।

महिला मुक्तिका लागि क्रान्तिकारी सोच र संरचनागत परिवर्तनका यसले जोड दिन्छ । किन र कसरी पितृसत्तात्मक ढाँचाबाट महिलाहरुको शोषण भएको छ । यसका कारक तत्व खोज्दै, जनचेतना जगाउने पुरुषसँगको निर्भरता घटाउने महिलाप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोणको विकास गर्न, महिलाको नेतृत्वमा रहने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, घरायसी भन्फटपुर्ण कार्यबाट छुटकारा दिलाउने सबालमा जोड दिन्छ(एस तिमिल्सिना सन् २०१८, रिटजर, १९९६)।

सहकारीमा आवद्ध महिला सदस्यहरुको घरमा पनि महिलाको हक,अधिकारको बारेमा कुरा उठाउने गरेको र समाजमा पनि महिला विरुद्ध हुने हिंसा थिचोमिचोको बारेमा कुरा उठाउने गरेको पाइयो । महिलाहरुले पुरुषसँग निर्भर बन्न नपरोस भन्न आफुसँग भएको रकम जम्मा गरेर बचत गरी र केहि ऋण सहकारी मार्फत लिएर कृषिमा लगानी गरेको, व्यापार, व्यवसायमा लगानी गरी आत्मनिर्भर बन्नेतर्फ उन्मुख रहेको पाइयो । महिलाहरुले आफुहरुले नेतृत्वमा रहेर महिला सहकारी सञ्चालन गरिरहेका छन् । महिलाहरुले सञ्चालन गरिरहेका सहकारीहरु धेरै सफल पनि रहेका छन् ।

ड) मार्क्सवादी महिलावाद

मार्क्सवादी महिलावादको उत्पति र विकासको सन्दर्भलाई हेर्दा कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एन्जल्सको कृति “ओरिजिन अफ दी फ्यामिलि, प्राइभेट प्रोपटी एण्ड दी स्टेट १८८४” लाई लिन सकिन्छ । मार्क्सवादीहरुले महिला र पुरुषबीच सिर्जित जति पनि असमानता विभेद छन् । जुन जैविकिय कारण र ईश्वरीय कारणले भएको नभई समाजको आर्थिक सम्बन्धका उपज भएका बताउँछन । यिनीहरुका अनुसार उत्पादन प्रणालीको विकास तथा समाजमा सम्पति माथिको व्यक्तिगत स्वामित्वको कारणले सलियौदेखि समाजमा लैङ्गिक विभेदहरु सिर्जना भएका छन् । महिलाहरु पुरुष सहर सबै काम गर्न सक्छन् तर महिला र पुरुषका बिच रहेको असमान शक्ति सम्बन्धका कारण स्रोत माथि पुरुषको नियन्त्रणले व्यापकता पाउदै गरेको र यो क्रम पुँजिवादी अर्थव्यवस्थामासम्म आइपुग्दा अरु बढी व्यापक बन्दै गयो । समाजको वर्गीय चरित्र नै महिला विभेदको मुल कारक तत्व हो भन्ने निष्कर्ष मार्क्सवादी महिलावादीको रहेको छ(एस तिमिल्सिना, २०१८, रिटजर, १९९६) ।

यस महिलावादले मार्क्सवादी धरातलमा टेकेर मार्क्सलाई आलोचना गर्दै मार्क्सकै धारमा बसेर विश्लेषण गर्दछ । समाजको इतिहास भनेको नै वर्ग संघर्ष मात्र हो त भन्ने सवाल गर्दै समाजमा वर्ग वर्ग बीच मात्र संघर्ष नभएर शोषित र शोषक गर्ने समुहबीच मात्र संघर्ष नभएर महिला र पुरुषबीच पनि असमान शक्ति सम्बन्ध रहेको छ भन्दछन् । यसले वर्गीय आधारमा समाजको व्याख्या र विश्लेषण गर्न सिकएका महिला माथिको दमन, विभेद, असमानता जस्ता पक्षलाई हटाउन सकिन्छ, भन्ने सोचाई राख्दछ । यस प्रकारको महिलामाथिको दमन अत्याचार नयाँ शोषण खास गरी पितृसत्ता र पुँजिवादी संरचनाबाट भएको मार्क्सवादी महिलाहरुको विचार रहेको छ । निजि सम्पतिको अवधारणको विकाससँगै उत्पादन, व्यवसायमा पुरुषमा सहयोगीका रूपमा महिलालाई परिभाषित गरियो । सम्पतिको निरन्तरता हस्तान्तरण र सम्बद्धनका लागि छोरा जन्माउने मेसिनको रूपमा महिलालाई लिन थालियो । महिलाहरु घरभित्रकै धन्दामा सीमित गरिए या त कमसल कार्यमा कम ज्यालामा लगाए ।

पुँजिवादी समाजको उदयसँगै महिलाहरुले असमानता, दमन, अत्याचार सहनुपर्थो । कार्ल मार्क्सले महिला र पुरुषबीच रहेको असमान शक्ति सम्बन्धलाई विश्लेषण गर्दै भनेका छन् कि पुँजिवादी समाजमा जसरी पुँजिपतिहरुले स्रोतमाथि नियन्त्र गरे त्यसरी नै महिलाहरु श्रमजीवि जस्तै हुन्छन् । मार्क्सवादी महिला र पुरुषबीचको सम्बन्ध बैज्ञानिक आधारमा विश्लेषण गर्दछन् । जसमा महिलाहरुमाथि रहेका सामाजिक आर्थिक तथा साँस्कृतिक विभेदको अन्त्य गरी उत्पादन शक्ति माथिको पहुँच बढी मजबुत पार्नुपर्ने तथ्यमा जोड दिन्छन् । महिलाहरुमा भएको ज्ञान, सीप र क्षमताको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्दछन् । मार्क्सवादी महिलावाद अनुसार समाजको विश्लेषण जसरी वर्गीय आधारमा गर्न जरुरी छ त्यसरी नै लैङ्गिक आधारमा पनि विश्लेषण गर्न आवश्यक ठान्दछन् । समाजको पुँजिवादी ढाँचामा परिवार स्तरबाटै श्रमको शोषण भएको छ । घरायसी कार्यलाई उत्पादनशील कार्यका रूपमा गणना गरिएको छैन (एस तिमिलिसना, २०१८, रिटजर, २०००)।

मार्क्सवादले महिलाहरुलाई अनुत्पादकमुलक कार्यमा प्रयोग गरिएको छ भनेको छ, त्यतै गरी सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु मध्ये शतप्रतिशत जागिर तथा व्यापार व्यवसायमा लागेका महिलाहरु पनि घरायसी सम्पूर्ण कार्यहरु सकेपछि मात्र जागिर तथा व्यापारमा जाने गरेको र जागिरबाट फर्केपछि पनि घरधन्दामा व्यस्त रहेको पाइएको छ ।

एकाई-तिन

३.१ समाजशास्त्रीय अनुसन्धान विधि

कुनै पनि विषयको, क्षेत्रको विविध समस्याको अध्ययन गर्नका लागि समाजशास्त्रीय अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिन्छ। अनुसन्धान भन्नाले सामान्य अर्थमा समाजका बारेमा विभिन्न उद्देश्यका लागि विभिन्न उपागमहरूको प्रयोग गरी नयाँ नयाँ तथ्य वा मान्यताको खोजी गर्दै पुराना मान्यता वा परिस्थिहरूको पुर्नमुल्याङ्कन गर्नु नै हो। समाजशास्त्रीय अनुसन्धान भनेको कुनै पनि सामाजिक विषयमा गरिने गहिरो तथ्यमा आधारित गरिने अध्ययन हो। उक्त अध्ययनबाट सामाजिक घटना, अवस्थाका बारेमा पत्ता लगाउने कार्य गरिन्छ। मुख्य रूपमा अनुसन्धान विधि दुई प्रकारका हुन्छन्। संख्यात्मक र गुणात्मक विधि रहेका हुन्छन्। अध्ययन, अनुसन्धान गर्नका लागि यि ठाउँ अनुसार फरक फरक रूपमा यिनीहरूको प्रयोग गरिन्छ। यस शोधमा संख्यात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गर्नेछु।

३.२ अध्ययनको अनुसन्धानत्मक विषयवस्तुको वर्णन

एक आपसमा मिलेर बस्नु, मिलेर सोच्नु मिलेर काम गर्नुलाई सहकारीता भनिन्छ। सामान्य अर्थमा सहकारीताले सँगै बस्ने, विचार गर्ने र काम गर्ने पद्धतिलाई बुझाउँदछ भने प्राविधिक रूपमा यसलाई व्यवसायिक कौशलको रूपमा लिइन्छ। सहकारीताको माध्यमबाट महिलाको आर्थिक विकासमा समेत मदत गर्दछ। हाम्रो जस्तो पितृसत्तात्मक चिन्तन भएको समाजमा महिलाको आर्थिक विकास अझ धेरै चुनौति रहेको छ। त्यसकारण पनि सहकारीताको माध्याबाट महिलाको आर्थिक विकासका लागि ठुलो टेवा पुऱ्याउछ। सहकारीताले समाजमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक रूपमा समेत रुपान्तरण गरिरहेको हुन्छ। अझ विशेष गरेर महिलाहरूको आर्थिक विकासमा निकै सहयोग पुऱ्याएको तथ्य जगजाहेर छ। सानो सानो पुँजिलाई जम्मा गरेर सहकारीमा आवद्ध भएका सदस्यहरूबिचमा सस्तो रूपमा लगानी गर्दछ। यसबाट धेरै महिलाहरूको आर्थिक विकास भएको छ।

३.३ संख्यात्मक/परिमाणात्मक अनुसन्धान विधि

संख्यात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिनेछ। संख्यात्मक अनुसन्धान विधि भनेको कुनै पनि विषयवस्तु तथा घटनाको विषयमा बृहत रूपमा गरिने अध्ययन हो। यस विधि

ठुलो सभे हो । यस किसिमको अध्ययनको लागि समय, जनशक्ति, खर्चको पनि बढि लाग्दछ । यस संख्यात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोगबाट समस्याको समाधान सहित निष्कर्षमा पुगिने भएको कारणले यस विधिको प्रयोग गरिएको हो । अनुसन्धानको क्रममा अध्ययन गरिने चरहरूको परिमाणलाई प्रत्यक्ष रूपमा मापन गरि प्राप्त संख्यात्मक तथ्याङ्कलाई गणितिय अथवा तथ्यांकशास्त्रीय विश्लेषका विधिद्वारा निष्कर्षमा पुगिने अनुसन्धानलाई संख्यात्मक वा परिमाणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने प्रश्नवली र संरचित अन्तरवार्ता जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई सांख्यिकीक रूपमा व्याख्या एवम् विश्लेषण गरी ठोस निष्कर्षमा पुगिने अनुसन्धान नै संख्यात्मक वा परिमाणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ ।

परिणात्मक अनुसन्धानमा तथ्याङ्कशास्त्रीय विश्लेषण प्रक्रिया उपयोग गरिन्छ । यस प्रकारको अनुसन्धान पुर्व निर्धारित परिकल्पनामा आधारित हुन्छ र अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा परिकल्पनाको परिक्षण गरिन्छ । यस परिमाणात्मक अनुसन्धानमा अनुसन्धान ढाँचा पुर्व निर्धारित हुन्छ । यसमा नमुनाको आकार ठुलो हुने भएकाले उक्त नमुनाका आधारमा संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरू सतही हुन्छन भने संकलित तथ्याङ्कहरू सांख्यिकीक प्रकृतिका हुन्छन् । यस प्रकारका अनुसन्धानबाट निकालिएका निष्कर्षहरूलाई ठुलो जनसंख्यामा सामान्यीकर गर्न सकिन्छ । यस प्रकारको अनुसन्धानमा अध्ययनको घटना वा विषयवस्तुलाई परिमाणात्मक रूपमा पेश गरिन्छ । यसमा नमुना साइज सामान्यतया ठुलो रूपमा लिइन्छ । यसमा परिमाणात्मक व्याख्या मुल्यहरूको आधारमा कारण र प्रभावको अध्ययन गरी नयाँ सिद्धान्तको विकासमा जोड दिइन्छ । यसमा प्राप्त भएको निष्कर्ष वा परिणामलाई सामान्यकारण गर्न सकिन्छ ।

यस संख्यात्मक अनुसन्धान विधिको नै किन प्रयोग गरियो भने यो शोध ठुलो आकारका रूपमा खोज गर्न सहज र सरल हुने भएकाले हो । यो संख्यात्मक वा परिमाणात्मक अनुसन्धान ढाँचा पुर्व निर्धारित अनुसन्धान भएकाले त्यसको सहजताका लागि पनि यसको प्रयोगको गरिएको हो । यसको नमुना आकार पनि ठुलो हुन्छ । त्यसलाई सामान्यकारण गर्नका लागि पनि यो विधिले महत्वपूर्ण रूपमा सहयोग पुग्ने भएकाले यसको प्रयोग गरिएको हो । नमुनाका लागि लिइएका १५५ जनालाई समुह बनाएर जोर कि बिजोर र विधिबाट छनोट गरेको छ ।

क.अन्तरवार्ता

सामाजिक अनुसन्धानका क्रममा अन्तरवार्ता विधि अत्यन्तै लोकप्रिय र सरल प्रचलित विधि हो । अनुसन्धानको उद्देश्य प्राप्तिका लागि लक्षित समुहमा पुगेर उनीहरूलाई प्रत्यक्ष भेटेर अनुसन्धानकर्ताले उत्तरदातालाई आश्यक प्रश्नहरू सोध्ने र उनीहरूले उत्तर दिने माध्यमबाट सुचना लिइन्छ भने त्यसलाई अन्तरवार्ता भनिन्छ । अर्को शब्दमा अन्तरवार्ता भनेको कुनै पनि आवश्यक विषयवस्तुमा लक्षितवर्ग र उत्तरदाताबिचको अन्तरसंवाद वा उसको धारणा जान्नु हो । त्यसबाट कुनै विषयवस्तुमा उत्तरदाताको धारणा र उसको अन्तर विचारको प्रष्ट पार्ने नै अन्तरवार्ता हो । अन्तरवार्ता उद्देश्यमुलक वार्ता हो । अन्तरवार्ताबाट सम्बन्धित व्यक्ति वा समुहबाट सुचना संकलन गर्नु नै हो । अन्तरवार्ता पनि धेरै प्रकारका हुन्छन् । यस अन्तरवार्तामा भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेडमा संलग्न रहेका महिला शेयर सदस्यहरूलाई अनुसुची १ मा उल्लेखित अन्तरवार्ता प्रश्नावली गरी तिनीहरूको आर्थिक, सामाजिक स्थिति के कस्तो छ ? त्यस सम्बन्धि जानकारी लिइएको छ ।

ख.अवलोकन

सामान्य अर्थमा अवलोकन भन्नुपर्दा अनुसन्धानकर्ताले गर्ने विषयमा केन्द्रित रहेर कुनै अनुसन्धानको परिवेशलाई प्रत्यक्ष रूपमा निरीक्षण गरिन्छ भने त्यसलाई अवलोकन भनिन्छ । कुनै पनि विषयको अध्ययन, अनुसन्धानलाई अभि प्रभावकारी र सार्थक बनाउनका लागि अवलोकन विधिको पनि उपयोग गरिन्छ । अवलोकन विधिले अनुसन्धानकर्ताले कुन क्षेत्रमा,कुन विषयमा अध्ययन गरेको छ त्यस ठाउँमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित भएर त्यस विषयको बारेमा सूक्ष्म रूपमा हेर्ने काम नै अवलोकन हो । जस्तै कुनै क्याम्पसको बारेमा अध्ययन गर्न क्याम्पसमा पुगेर विचरण गर्नु पर्छ । समाजशास्त्री अध्ययन, अनुसन्धान विधिमा प्रथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्ने प्रमुख विधिहरूमध्ये अवलोकन पनि एउटा प्रभावकारी र लोकप्रिय विधि हो । अवलोकन वा निरीक्षणको शाब्दिक अर्थ हेर्नु र सुचना ग्रहण गर्नु हो । यसलाई हेर्ने, देख्ने अनि बुझ्ने माध्यम पनि भनिन्छ । अतः घटनाहरूको सूक्ष्म निरीक्षण गर्नु नै अवलोकन गर्नु हो । उत्तरदाताको बाह्य अवलोकनबाट पनि उनीहरूको अवस्था, परिवर्तन र विभिन्न कार्यक्रममा देखिएको सक्रियताबाट पनि उनीहरूको अवस्था बुझिएको हुन्छ । १५५ जना छानिएका सदस्यहरूको बारेमा उहाँहरूको घर,पसलमा गएर विभिन्न आधारमा आर्थिक अवस्थाको अवलोकन गरिएको छ ।

ग.नमुना छनोट

समाजशास्त्री अनुसन्धानमा नमुना छनोट पद्धतिको अध्याधिक महत्व रहेको छ । यदि कुनै समुहको अध्ययन गर्नका लागि हामीले केहि इकाईको चयन गर्दछौं र जसमा समुहहरूको विभिन्न आधारमा गुण, विशेषताको प्रतिनिधित्व होस् भनेर त्यसलाई केहि नमुना छनोट गर्दछौ । सबै समुहलाई लिएर अध्ययन गर्न गाह्रो हुने भएकाले केहि नमुना प्रतिनिधित्व लिएर त्यसको बारेमा अध्ययन, अनुसन्धान गरिने विधि नै नमुना छनोट विधि हो । नमुना छनोटमा सम्पूर्णमध्येका केहि नमुना सानो एकाई हो । जसले सम्पूर्णको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । सोहि एकाइलाई वैज्ञानिक आधार मार्फत समग्रताबाट छनोट गरिने प्रक्रियालाई नमुना छनोट भनिन्छ । नमुना छनोटका पनि केहि नियमहरू पालना गरेर गरिन्छ । त्यसकारण केहि नमुनालाई हेरेर समग्रको बारेमा अनुमान लगाउनुलाई नमुना छनोट भनिन्छ । सामाजिक अनुसन्धानमा अनुसन्धानको समग्रताबाट निश्चित प्रतिनिधिमुलक एकाईको छनोट गरी त्यसको निष्कर्षलाई समग्रतामा लागु गर्ने विधि र प्रक्रियालाई नमुना छनोट भनिन्छ ।

भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रबाट उनीहरूको सहकारीता र आर्थिक विकासमा पारेको प्रभावलाई उल्लेख गर्न खोजिएको छ । यस संस्थामा आवद्ध १२१३ जना शेयर सदस्यहरूमध्ये महिला सदस्यहरूको संख्या ५१५ सय जना रहेका छन् । तिनीहरूमा पनि अध्ययन सजिलो होस भन्ने हेतुले कुल संख्याको ३० प्रतिशत अर्थात् १५५ जनालाई नमुना छनोट विधिबाट लिइएको छ । यसमा समावेश भएका १०० ब्रह्ममण क्षेत्री, ३५ जना जनजाति, १५ मधेशी जना, ४ जना दलित र १ मुसलमान महिलाहरूलाई उत्तरदाताको रूपमा लिइएको छ । यस नमुना छनोट विधिमा पनि सम्भावनायुक्त नमुना छनोट(न्यानडम नमुना) छनोट विधिको प्रयोग गरेको छ ।

घ.समुह छलफल

भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका शेयर सदस्यहरूलाई जम्मा पारेर समुहगत छलफल गरिएको छ । यस समुहगत छलफलमा संस्थाका विभिन्न जातजाति, धर्म, भाषा, संस्कृति भएका सदस्यहरूको सहभागिता रहेको थियो । यस समुहगत छलफलबाट महिलाहरूको आर्थिक विकासमा सहकारीले निकै ठुलो योगदान गरेको छ । १५५ जना

छानिएका सदस्यहरूलाई १० वटा समुह बनाएर १५ जना सदस्यहरू राखेर छलफल गरेको छ । महिलाको आर्थिक जीवनस्तर माथि उठाउनका लागि सहकारीले टेवा पुऱ्याएको निष्कर्ष उक्त समुहगत छलफलबाट निकालिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनमा प्रयोग भएका विधि र प्रकृतिको स्रोत

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुबै प्रकारका तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरिएको छ । सहकारीताले महिलाहरूमा ल्याएको आर्थिक विकास र भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा संलग्न महिलाहरूको सक्रियता सम्बन्धमा उल्लेख गर्न खोजिएको छ । यस शोधमा प्राथमिक, द्वितीय तथ्याङ्क र सुचनाहरूको प्रयोग गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि सहकारी सम्बन्धि विभिन्न प्रतिवेदनहरू, सहकारी प्रशिक्षण तथा डिभिजन कार्यालयबाट प्रकाशित विभिन्न पुस्तकहरू, सहकारी संवाद, सहकारी मासिक प्रतिवेदन लगायतका प्रतिवेदन तथा स्मारिका एवम् सहकारी सम्बन्धि विभिन्न पत्र पत्रिकामा लेखिएका लेखहरू महिला सम्बन्धि विषयवस्तुसम्म पनि यस विधिमा समावेश गरिएको छ ।

३.५ पूर्वपरीक्षण

यस अध्ययनमा संलग्न महिला शेयर सदस्यहरूको सहकारीताबाट आर्थिक तथा सामाजिक पक्षमा सहकारी संस्थाले के कस्तो प्रभाव पारेको छ ? उनीहरूको दैनिक जीवनमा कतिको सहजीकरण बनाएको छ, भन्ने जानकारी लिनको लागि के कस्ता प्रश्नहरूको छनोट गर्ने र तिनीहरूले कतिसम्म सान्दर्भिक र विश्वसनिय सुचना सङ्कलन गर्न मद्धत गर्दछ, भन्ने थाहा पाउन स्थलगत रूपमा पटक पटक भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा संलग्न भएका शेयर सदस्यहरूसँग भेटघाट गरियो । संस्था अध्यक्ष, व्यवस्थापक, सचिव, कोषाध्यक्ष, कर्मचारी एवम् कार्यसमितिका पदाधिकारीहरू तथा विभिन्न उपसमितिका सदस्यहरूसँग छलफल गरी अन्तरवार्ता प्रश्नावली अनुसूचिको नमुना तयार पारियो । लापिलाङ्ग सामाजिक सेवा समिति संस्थाद्वारा भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था सञ्चालित रहेको छ । यस संस्थाका सदस्यहरू भद्रावति साकोसका सदस्यहरू हुन्छन् । भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्र काठमाडौं महानगर पालिकाका सम्पूर्ण वडाहरूमा रहेको छ । हरेक वडाका मम्तिमा दुई दुई जना पर्नेगरी पाँच जना महिला सदस्यसँग परिक्षण गरियो ।

एकाई-चार

४.१ महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीता

सामान्य बोलीचालीमा सहकारीता भन्नाले मिलिजुली संझिन्छ। मिलिजुली काममा, बसाइँ र चिन्तनमा पनि हुन्छ। बसाइँ, काम, र चिन्तनको सिलसिला वा मिलिजुली नै सहकारीता हो। सह र कारिता मिलेर सहकारीता शब्द बनेको छ। सहको अर्थ संगै संगै यात्रा गर्ने भन्ने हुन्छ भने कारिताको अर्थ मिलेर कुनै पनि काम गर्नु भन्ने अर्थ लाग्दछ। तसर्थ सहकारीताले विशेष गरेर सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनितिक तथा अन्य विविध क्षेत्रको काम गर्न सगै मिलेर गर्नु भन्ने हुन्छ। विशेषत माथिको शिर्षकमा चर्चा गरिरहदा महिलाको आर्थिक विकासमा पनि सहकारीताले ठुलो भुमिका र योगदान गरेको छ। के हो त महिलाको वास्तविक आर्थिक विकास? साँच्चै विकास र आर्थिक समृद्धि उस्तै हुन् त? त्यसकारण महिलाको आर्थिक विकास भन्नाले महिलाको आय बढ्नु हो। कमाईको स्रोत वृद्धि हुनु हो। सामाजिक रूपमा समेत आर्थिक हैसियत उच्च हुनु हो। विशेष गरेर यी पक्षहरू चाहि आर्थिक वृद्धिसँग प्रत्यक्ष जोडिएका हुन्छन्।

विकास शब्दले चाहि अलि बृहत् अर्थ राख्दछ। आर्थिक विकासले चाहि विशेष गरेर अर्थको विषयमा ध्यान दिएर कुरा गर्दछ। सहकारीताले महिलाहरूबिचमा सहयात्रासँगै आर्थिक रूपमा अगाडि बढ्न सहयोग गरेको छ। सहकारीता संगैसंगै पारस्परिकता जोडेर महिलाहरूबिचमा श्रम, पूँजि, सिप र क्षमतालाई मिलाएर एकताबद्ध रूपमा आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याएको छ। सहकारीमा सानो सानो पूँजिलाई जम्मा गरेर त्यसलाई पालैपालो मिलाउदै विभिन्न खालका साना तथा घरेलु उद्योग र व्यवसायमा लगाएर आर्थिक उपार्जन गरेर आर्थिक विकास गरेको छ। महिलाको आर्थिक विकास हुनु भनेको समग्र परिवारको नै अवस्था सुधिएर जानु हो। त्यसकारण पनि महिलाको सशक्तिकरणको लागि पनि सहकारीको भुमिका अति महत्वपूर्ण रहेको छ। जसले विगतदेखि वर्तमान हुदै भविष्यको लागि पनि आफ्ना प्रगतिका पाइलाहरू निरन्तर रूपमा अगाडि बढाइरहेको छ। समाजमा महिलाहरूलाई मुलधारको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक आदि विविध पक्षमा समेत अगाडि बढाउन सहकारीको यो महान अभियानले अहोरात्र रूपमा खटेर योगदान गरेको छ (एस.तिमिल्सना, सन् २०१८)।

सहकारीताको माध्यमबाट समाजमा महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक विकासमा समेत सहयोग र योगदान पुगेको छ । जसबाट महिलाहरूलाई समाजमा अगाडि बढ्न भ्याडको काम सहकारीले गरेको छ । समाजमा महिलाको सशक्तिकरण भएर प्रगतिको बाटो खुलेको छ । समतामुलक र समानतामुलक समाज बनाएर अगाडि बढाउन समेत सहकारीको भुमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । थोरै थोरै पुँजि जम्मा गरेर व्यापार, व्यवसायमा लगानी गर्ने र त्यसबाट आफैले रोजगार सिर्जना गरेर आर्थिक उपार्जन गर्ने माध्यमका लागि पनि सहकारीको सहयोग निकै कोशेढुङ्गा सावित भएको छ । विश्व सहकारी इतिहासलाई हेर्ने हो भने पनि सहकारीले एक्ला एकलै होइन मिलेर सबै सदस्यहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक रुपमा समेत सहकार्य गरेर आफ्नो श्रम, सिप तथा ज्ञानलाई उपयोग गरेर सामुहिक रुपमा विकास गर्न समेत सहकारीले अहम् भुमिका खेल्दछ । नेपालको परम्परागत सोचमा महिलाहरू घरभित्रकै कार्यमा रुमल्लिनु पर्ने र घरबाहिरको भुमिकामा सामाजिक रुपमा अवरोध हुने अवस्था थियो । अहिलेको समय धेरै नै परिवर्तन भइसकेको छ । नेपालको राजनितिक परिवर्तन सँगै महिलाको पनि अवस्था फेरिएको छ । राज्यका हरेक अंगमा ३३ प्रतिशत महिलाको सहभागिताले पनि महिलाको अवस्थामा सुधार आएको हो । त्यसको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा सहकारीको योगदानको कारणले पनि भएको हो । सहकारीमा सहभागिता भएर सहकारी अभियानमा लागेको कारणले पनि आर्थिक विकास र त्यसका समस्याका बारेमा पनि धेरै महिलाहरू जानकार रहेका छन् । संगठित रुपमा काम गरेर सामुहिक रुपमा अघि बढ्नका लागि पनि सहकारी महिलाहरूको लागि पहिलो खुट्टिकिलो हो । जहाँबाट धेरै कुराको सिप, ज्ञान तथा क्षमता बढेर सामाजिकिकरणमा समेत मदत पुगेको छ । जसको कारणले आर्थिक रुपमा कसरी सबल, सक्षम तथा सुदृढ बनाउन सकिन्छ भन्ने अनुभव बढाउन समेत ठुलो भुमिका खेल्दछ ।

नेपालजस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा आर्थिक पक्ष बलियो बने मात्र अन्य क्षेत्रको विकासको लागि ढोका खोल्न सकिन्छ । त्यसका लागि सहकारीको अभियानमा सहभागि भएर आफुलाई सबल बनाउदै पुँजिको विकास, श्रम, सिप र क्षमताको अभिवृद्धि गरेर विस्तारै विस्तारै आर्थिक विकासमा सफल भइन्छ । आर्थिक पक्ष हरेक कुराको मेरुदण्ड हो । आर्थिक पक्षसँगै एकता, श्रम, सिप र विचारलाई जोडेर सशक्त रुपमा अगाडि बढ्न सकेको खण्डमा मात्र महिलाको आर्थिक विकाससँगै समग्र विश्वमा समृद्धि तथा प्रगति आउछ । विश्वका आज समृद्ध, विकसित तथा कल्याणकारी देशमा पनि यतिकै विकसित अवस्था

आएको होइन । त्यसका लागि घनिभुत रूपमा काम गरेको छ । जब समग्र परिवारको आर्थिक विकास गर्ने हो भने सर्वप्रथम महिलाको सिप, ज्ञान र क्षमतामा वृद्धि गर्नु पर्छ । त्यसका लागि समेत जसरी सुरुवातको मदम सहकारीसँगै हातेमालो गरेर अगाडि बढ्दा सम्भव हुन्छ । कसरी आर्थिक रूपमा सबल बन्ने, कसरी समाजमा मिलेर एकताबद्ध बन्ने पुँजिको विकास र निकासका लागि समेत सहकारीले सरल र सहज बाटो देखाउछ । नेपालमा खुलेका सहकारीहरूले महिला वर्गलाई हित हुने खालका सेवाहरूमा केन्द्रित गरेको पाइन्छ । सहकारीमा लागेका महिलाहरू समुहको बलमा आफुमाथिको अन्याय र शोषणको प्रतिरोधमा पनि उत्रिराखेको पाइन्छ ।

महिलाहरू सानातिना भए पनि उद्यम, व्यवसाय गरेर आर्थिक रूपमा सबल बन्दैछन् । सहकारीले उनीहरूको उद्यम व्यवसाय सञ्चालन गर्न आवश्यक लघु ऋण प्रदान गरेर उत्प्रेरित गरिरहेको छ । यसरी महिलाहरू विस्तारै आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर बन्दै गएपछि उनीहरूले घर र समाज सबैतिर आदर पाउन थालेका छन् । साना साना पुँजिलाई पुँजिकृत गर्न त्यसलाई कुनै भन्फटविना महिलाहरूलाई सरल रूपमा ऋण उपलब्ध गराउनुका साथै बचतको योजना बनाएर बचत गर्न त्यसबाट महिलाहरूको सारथी बनेर सहकारीले समाजमा सहकारीताको नमुना पाठ सिकाउनु पर्छ । आर्थिक पाटोसँगसँगै महिलाका अन्य विभिन्न पक्षहरूमा समेत दुःख, सुखको साथी बनेर काम गरेको छ ।

विभिन्न समसामयिक तथा केहि दीर्घकालीन समस्याहरूले सहकारी क्षेत्रमा पनि समस्या नआएका होइनन् । त्यस्ता समस्याहरूलाई चिर्नका लागि सहकारी पनि निति, नियम, नियमन तथा इमान्दार हुनुपर्दछ । महिलाहरूको अवस्था पहिलेको भन्दा धेरै राम्रो सुधारिएको छ । महिलाहरूको शैक्षिक विकाससँगै चेतनामा समेत वृद्धि भएकाले त्यो सुविचारलाई सहकारी क्षेत्रमा पनि देखिएको छ । सहकारीको सबैभन्दा सुन्दर पक्ष भनेको एकका लागि सबै र सबैका लागि एक भन्ने विचारलाई आत्मसाथ गरेर सबैले मिलेर सबैको पुँजि, श्रम, सिप, ज्ञान र विचारलाई एकिकृति गरेर समाजलाई सामाजिक, आर्थिक, राजनितिक तथा शैक्षिक क्षेत्रलाई समृद्धि बनाउन लाग्नु हो । त्यसकारण सरकारले पनि सहकारीहरूलाई आम नागरिकसँग जोडिने सेतु पुल मानेर सहकारीका माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक विकासका लागि विविध खालका कार्यक्रम ल्याएको खण्डमा अझ सहकारी र महिलाहरूको आर्थिक विकासमा कोशेदुङ्गा सावित हुन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा

३५(२) मा सरकारी, सहकारी र निजि क्षेत्रको माध्यमबाट मुलुकमा अर्थतन्त्रको विकास गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ, भन्ने व्यवस्था भएको थियो । त्यसकारण पनि सहकारीको क्षेत्रबाट देशमा समग्र आर्थिक विकासका लागि एउटा दरिलो खम्बाको रूपमा सरकारले सहकारी क्षेत्रलाई मानेको छ । महिलाहरूको आर्थिक विकासको सवालमा पनि सहकारी एउटा भरपर्दो तथा विश्वासिलो प्रगतिको बाटो बनिरहेको छ र भोलीको बदलिदो परिवेशमा अभि सशक्त रूपमा राम्रा योजनाका साथ महिलाहरूको आर्थिक विकासका लागि नयाँ नयाँ आयाम थपेर महिलाको जीवनस्तरका साथै समग्र आर्थिक क्षेत्रलाई नै माथि उठाउने काम गर्ने छ । त्यसैगरी नेपालको संविधान २०७२ को धारा ५१ खण्ड (घ) १ मा सार्वजनिक, निजि र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र (३) मा स्वतन्त्र विकास मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने र सहकारी क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गर्दै राष्ट्रिय विकासमा अत्यधिक परिचालन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसकारण नेपालको संविधानले पनि सहकारी क्षेत्रलाई कति प्राथमिकतामा राखेको छ भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

महिलाको सवालमा आर्थिक विकासको लागि निजि,सार्वजनिक र सहकारीको संयुक्त रूपमा सहकार्य बाट आर्थिक रुपान्तरणको लक्ष्य हासिल गर्न ठुलो टेवा पुऱ्याउछ । महिलाहरूको आर्थिक विकासमा सहकारीले सहकार्य,एकता र ज्ञानको उच्चतम प्रयोग गर्दछ । महिलाहरूको आर्थिक विकासमा सानो-सानो पुँजिको संकलन गर्दै घरेलु उद्योगको विकास गर्ने । त्यसबाट निजि क्षेत्रसँग जोडेर ठुलो बनाउदै लैजाने हो ।(नेपालको संविधान, २०७२)

जसबाट महिलाहरूको आर्थिक वृद्धि हुनुका साथै प्रतिव्यक्ति आयमा पनि सुधार हुन्छ । आर्थिक क्षेत्रा गरेको कामले अनुभवका साथ साथै छुट्टै राम्र सञ्जालको पनि विकास गर्छ । महिलाहरूलाई स्वावलम्बि बन्नका साथै आफुले केहि गर्न सक्छु भन्ने जोश, जाँगर र हौसला समेत प्रदान गर्दछ । सहकारीको माध्यमद्वारा उनीहरु विभिन्न बैठकहरुमा बस्ने, छलफल गर्ने, आफ्ना समस्याहरु उठाउने र समाधानको बाटो पहिल्याउने दिशामा सहभागी भइरहेका छन् । यसले उनीहरुलाई सामाजिक रूपमा पनि बलियो बनाएको छ । आर्थिक रूपमा पनि सबल बन्नका लागि सहकारी गतिलो माध्यम बनेको छ । अतः सहकारी र महिला एक अर्काका परिपुरक जस्तो बनेका छन् । आर्थिक रूपमा विकास गर्ने र विकासको बाटो निकाल्ने माध्यम सहकारी बनेको छ । सहकारीकै कारणले आज धेरै महिलाहरूले विभिन्न व्यापार,व्यवसाय तथा उद्योग समेत खोलेर आर्थिक विकास गरेका छन् । संसारमा

आधा आकाश ओगट्ने महिलाको आर्थिक विकास नभएसम्म वास्तविक आर्थिक रुपान्तरण नै असफल भएर जान्छ । सरकारका तथा निजि र सार्वजनिक रुपमा बनाइएका योजनाहरु कार्यन्वयनको चरणमा नपुग्दै असम्भव जस्ता लाग्न थाल्दछन् । त्यसकारण पनि सहकारीको माध्यम यति सशक्त र सरल रुपमा भुँइमान्छेहरुमा पुग्न सक्ने संगठन र जनसम्पर्कको सञ्जाल रहेको छ । त्यसैले पनि सहकारीले निजि र सरकारलाई जोड्न सक्ने गतिलो पुलको काम गरेको छ । आर्थिक क्षेत्रबाट महिलाहरुको सशक्तिकरण गर्नलाई सहकारी उस्तै उपयोगी रहेको छ । विभिन्न खालका व्यापार,व्यवसाय,घरेलु उद्योग तथा अन्य सिपको विकास गर्न तालिम दिएर आत्मनिर्भरको बाटो देखाउछ ।

सरल, सहज रुपमा नगद संकलन र ऋण प्रवाह गरेर व्यवसाय, व्यापार गर्ने राम्रो विचारका मान्छेहरुलाई स्वदेशमा स्थापित बनाउछ । धेरै संघर्ष गरेर उत्पादन गरेका किसानका, उद्योगीका तथा अन्य विभिन्न क्षेत्रका सामानको बजारिकरण गर्न समेत मदत गर्दछ । विभिन्न समयमा किसानहरुलाई आवश्यक पर्ने मल, खाद्यको सहज रुपमा उपलब्ध गराएर सहयोग गर्दछ । यसबाट उनीहरुको समय, पैसाको पनि बचत हुन्छ । अहिलेको समय विश्व भुमण्डलीकरणले गर्दा पुरुषहरु धेरै वैदेशिक रोजगारमा गएका छन् । उनीहरुले दुःख, मेहनतले कमाएको पैसालाई बचत गर्न, परिचालन गर्न समेत धेरै सहकारीहरुले गरेका छन् । सहकारी महिलाहरुको आर्थिक विकासको पथप्रदर्शक मात्र नभएर सहयोगी साथी भएको छ(पौड्याल परितोष,२०७४) ।

मानिसको सबैभन्दा ठुलो कुरा विचार वृद्धि गर्न र विश्वास जित्न सहकारी सफल भएको छ । केहि अपवादमा नियम संगत नचलेका सहकारीहरुले विश्वासमा तुशारापात गरेका छन् । त्यो कार्य गलत हो । भोलिका दिनमा सहकारी क्षेत्रलाई अभ् बढी मर्यादित, विश्वासिलो र इमान्दार बनाएर महिलाहरुको साथै समग्र देशको आर्थिक रुपान्तरणमा कोसेढुङ्गा बनाउन सक्नु पर्दछ । मानिसका समस्या साना सानाबाट ठुला ठुलामा जोडिन्छन् । आर्थिक क्षेत्र पनि त्यस्तै मध्येको एक हो । महिलाहरुको आर्थिक विकासको जुन सपना रहेको छ । त्यसलाई पुरा गर्न साना हुँदै ठुलासम्म पुग्न सकिन्छ । हाम्रा भान्सासँग जोडिएका समस्याले कुनै बेला देशको समस्या बनाउछ । जस्तो तरकारीको कुरा होस वा खाद्यन्नको कुरा होस । यस्ता कुरा सामान्य लाग्न सक्छ तर हामी यसमा आत्मनिर्भर बन्न सकेको खण्डमा देश आर्थिक रुपमा केहि सबल बन्दछ । महिलाहरुसँग सम्बन्धित जस्तो

लाग्ने यस्ता कुरामा महिलाहरुलाहरुलाई आर्थिक रुपमा सहकारीको माध्यमबाट सफल बनाउदा कति धेरै फाइदा हुन्छ । सहकारीले यस्ता साना लाग्ने कुरामा महिलाहरु तथा सम्पूर्ण सदस्यहरुलाई समेत आत्मनिर्भर बनाउने कोसिस गरेको छ । अझ महिलाको सवालमा धेरै नै योगदान गरेको छ । महिलाहरुको महिला सहकारी बनाएर महिलाको आर्थिक विकासको लागि कदम चाल्नु नै प्रगतिको, विकासको पाइला हो । महिलाहरुलाई नेतृत्वमा ल्याएर पनि अर्को महिला सशक्तिकरणको उदाहरण सहकारी क्षेत्रबाटले गरेको छ । त्यो पनि विकासको अर्को पाटो रहेको छ । यस्ता कैयन सहकारीको योगदानको कारणले पनि महिलाहरुको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनितिक आदि क्षेत्रमा विकास भएको कुरा घाम जतिकै छर्लङ्ग रहेको छ ।

विश्व सहकारी अभियानमा होस वा नेपालको सहकारी अभियानमा होस । हरेक सहकारी अभियानमा, रुपान्तरण र विकासमा महिलाहरुको उल्लेखिए योगदान रहेको छ । यस कुरालाई यहाँ बताउनुको मुख्य कारण महिलाहरुमा सहकारीताको विषयमा कति धेरै सकारात्मक सोच र चिन्तन रहेको छ । त्यसकारण पनि महिलाहरुको आर्थिक विकासमा सहकारीको प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा विगतदेखि वर्तमानसम्म योगदान रहेको छ । अहिलेको बदलिदो परिवेशमा त भन्न महिलाहरुको आर्थिक विकासमा सहकारीको महत्व भन्न धेरै रहेको छ । वर्तमान समय दुई ध्रुवबिचमा बाँडिएर विश्व अगाडि बढिरहेको छ । एउटा व्यक्तिवादमा अगाडि बढेको छ भने अर्को सामुहिक रुपमा अगाडि बढेको छ । सहकारी अभियान चाँहि सामुहिकतामा विश्वास राखेर सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि क्षेत्रहरुको रुपान्तरणको उद्देश्य राख्दछ । सहकारी मुलत सेवामुलक व्यवसायिक संगठन हो । आफ्ना सदस्यहरुबिचमा सेवासँगै व्यवसाय पनि गर्दछ । यसका विभिन्न खालका विशेषताहरु रहेका छन् । सदस्यको वित्तिय तथा सामाजिक आवश्यकता पुरा गर्न गठित संस्था हो । व्यवसाय गर्ने तरिका वा व्यवसायिक संगठन विकासमा सहयोगी निकाय हो । स्वेच्छाले गठन गरिएको व्यवसाय संस्था हो । सदस्यको प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणमा रहने व्यवसाय हो । सदस्यहरु आफै काम गर्ने, आफै फाइदा लिने र आफ्नै नियन्त्रक रहने व्यवसाय हो । सामुहिक स्वामित्वमा रहने संस्था र व्यवसाय हो । समानताको आधारमा सहभागिता रहने व्यवसायिक संस्था हो । पारस्परिक सहयोगबाट आत्मसहयोग गर्ने संस्था हो । साभ्ना समस्या समाधानको लागि सामुहिक कार्य गर्ने हुन्छ ।

सदस्यहरूको लागि वित्तिय सेवा र पुँज निर्माणको भावनाबाट गठित संस्था हो । सदस्यको सम्मान र समुदायको भलाई गर्ने आदि आदि धेरै विशेषताहरू रहेका छन् । माथिका विशेषताहरूबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । मानिसहरूको भलाईको लागि नै सहकारी बनेको हो । त्यसमा पनि महिलाहरूको आर्थिक विकासको पाटोलाई भन धेरै प्राथमिकता दिइएको छ ।

हामीले जीवनमा कुनै न कुनै काम अवश्य गछौ । हामीले नाफा आर्जन होस भनेर केहि न केहि वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने क्रममा जे जे काम गछौ, ती सबै क्रियाकलापलाई नै समग्रमा व्यवसाय भनिन्छ । अतः ग्राहकका चाहना पूर्ति गरी सन्तुष्टि दिने र आफुलाई मुनाफा पनि दिने व्यापारिक वा औद्योगिक क्रियाकलापलाई व्यवसाय भनिन्छ । अन्य वित्तिय संस्थाहरू र सहकारीविच मुलभुत रूपमा सहकारीका हरेक सदस्य सहकारीका पार्टनर हुन्छन् भने बैङ्क तथा अन्यका वित्तिय क्षेत्रमा ग्राहक मात्र हुन्छन । हरेक हिसाबले सहयात्रामा काम गरेर सामुहिकतामा विश्वास गर्दै सबैको नाफा, घाटा बराबर गर्ने सिद्धान्त सहकारीताले लिएको हुन्छ । त्यसकारणले पनि नाफासँगै सेवा पनि गर्ने गर्दछ । अन्य व्यवसाय र सहकारी व्यवसायविच मुख्य रूपमा अवधारणा, संगठन, संचालन, व्यवसायिक उदेश्य, खुद बचतको वितरण तथा सदस्यहरूले लिने जिम्मेवारीका हिसाबले फरक रहेको हुन्छ । अतः सहकारी व्यवसाय भनेको हामीले स्थानिय श्रोत साधनलाई प्रयोग गरी सामुहिक रूपमा संचालन गर्ने विषय हो । निर्दिष्ट व्यवसायलाई प्रतिस्पर्धी एवं नाफामुखि कसरी बनाउने भनेर सिकाउने विषय नै व्यवसाय व्यवस्थापन हो । जब कुनै संस्थाको नेतृत्व गरेर त्यसमा सफलता प्राप्त हुन्छ । त्यसपछि मात्र व्यक्तिगत तथा पारिवारिक रूपमा समेत सफल हुन्छ ।

अहिलेको बदलिदो परिस्थितिमा महिलाहरूले नेतृत्व गरेको संस्था सफल भएका छन् । यसर्थ महिलाहरू आर्थिक रूपमा सँगै नेतृत्वमा पनि सफल भएका छन् । महिलाहरूको आर्थिक विकासका लागि निकै खोज तथा चिन्तन गरेर अगाडि बढेको अवस्था छ । मानिसको सबैभन्दा ठुलो सम्पति मानिसको विचार, सोच हो, महिलाहरूको सहकारीताप्रतिको विचार र सहयात्रा निकै घनिष्ट रहेको छ(सापकोटा शिवजी, २०७६) ।

महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीता साँच्चै आर्थिक क्रान्तिको सफल बाटो बनेर आएको छ । सहकारीताले महिलाको आर्थिक विकास र क्रियाकलापमा समेत वृद्धि गरेको छ

। उनीहरूको इच्छा, आवश्यकता र चाहनालाई सम्बोधन गरेको छ । जसले आर्थिक विकासको बाटोमा आएका समस्याको हल गरेको छ । महिला सदस्यहरूको जीवनस्तर सुधार्न तथा आर्थिक स्रोतको जोहोको लागि समेत सहयोगीको भूमिका खेलेर समेत आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याएको छ । बजारमा पैसाको जति धेरै सञ्चालन (फोल्या) गर्न पनि योगदान गरेको छ । महिलाहरूलाई स्वरोजगारको सिर्जना गर्न, रोजगारी प्रदान गरेर, विभिन्न वस्तु र सेवाको उत्पादकत्व वृद्धि गरेर, महिलाहरूको समुदायमा वित्तिय पहुँच बढाउन, सेवा र उत्पादनमा आधारित महिलाहरू तथा अन्यको सहकारीको माध्यमबाट समुदायको समुन्नति गर्न समेत सहकारीले आर्थिक योगदान गरेको छ । महिलाहरू तथा सिमातकृत समुदायको सशक्तिकरणमा सहकारीको भूमिका धेरै छ । राष्ट्र निर्माणमा योगदान गरेको छ । देशको जिडिपि र जिएनपि बढाउन समेत भूमिका खेलेको छ । विभिन्न खालका घरेलु तथा साना उद्योगको विकासमा योगदान गरेर महिलाहरूको आर्थिक विकास र पहुँचमा सहयोग गरेको छ । विश्वको गरिबि घटाउन तथा निवारण गर्न योगदान गरेर आर्थिक विकासमा ठुलो टेवा पुऱ्याएको छ । देशका विविध पक्षमा सामाजिकिकरण गर्न,मानविकीकरणमा तथा समाज रुपान्तरणको समयमा समेत सहकारी क्षेत्रले सदैव अग्रनी भूमिका खेलेको छ ।

नागरिक जीवनसँग जोडिएका गाँस, वास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, खाद्य सुरक्षा, आत्म सम्मान जस्ता आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृति, पर्यावरणीय अधिकारको विषयमा सहकारीले अब्बल भूमिका खेलेको छ । यसबाट महिलाहरूको आर्थिक विकासका साथै समाजको समग्र विकासमा उल्लेखिय योगदान रहेको छ । अझ आर्थिक विकाससँगै सहकारीले समाजमा विद्यमान जाति, भाषा, धर्म, वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र र राजनिति बिचको सम्बन्धलाई समाजमा सहिष्णुता, सद्भाव, साभेदारी तथा भाइचाराको रुपमा विकास गरेको छ । त्यसकारण पनि सहकारीले महिलाहरूको आर्थिक विकासमा उल्लेखनिय योगदान गरेको छ । समाजमा सहकारीताको माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक विकासका साथै नयाँ हौसला समेत प्राप्त भएको छ । देशको आर्थिक विकासमा सहकारीको योगदानलाई कम आकलन मिल्दैन । संविधानमा समेत निजि, सार्वजनिक र सहकारीको सहकार्यको बारे उल्लेखित विषयलाई सहकारी क्षेत्रले व्यवहारमा चरितार्थ गरेको छ । यी कुराले समेत पुष्टि गर्छ कि सहकारी क्षेत्रले समाजमा आर्थिक विकासका लागि सकारात्मक तथा महत्वपुर्ण भूमिका खेलेरहेको छ ।

महिलाहरूको आर्थिक क्षेत्रमा सहजतापूर्वक पहुँच पुऱ्याउन पनि सहकारीको भुमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । यदि आर्थिक क्षेत्रमा महिलाहरूको विकास तथा सक्षमता हुने वित्तिकै अन्य विविध क्षेत्रमा समेत महिलाहरूको सक्षमता र सबलिकरण बढेर जान्छ । त्यस कामको लागि जग बसाल्ने कामको सुरुवात चाहि सहकारी क्षेत्रले गरेको हो । सानो सानो पुँजिको संकलन गरेर त्यस पुँजिलाई आफ्ना सदस्यहरूमा आवश्यकता र योजनाका आधारमा रकमको लगानी गरेर घरेलु तथा अन्य आयमुलक काममा लगानी गरी प्रतिफल प्राप्त गरेको अवस्था छ । त्यसबाट महिलाको घर,परिवारमा पुरुषलाई पनि आर्थिक व्ययभारमा सहजता हुनुका साथै घरेलु महिलमाथिको हिंसा समेत घटेर जान्छ । सबै आफ्नो आफ्नो काममा व्यस्त भएको खण्डमा परिवारमा खुसी पनि बढेर जान्छ भने महिलाहरूको मानसिक तनाव पनि कामको व्यस्तताले गर्दा नानाथरिका कुरामा ध्यान जान छोडेर जीवन सुखमय बनेर जान्छ । मानिसको जीवनमा खुसी ल्याउनका लागि मानिसलाई सधै व्यस्त राख्नु पर्छ । घर,परिवारमा भएका विविध खालका कुराहरु सहकारीमा छलफलको विषय बनाएर त्यसमा अध्ययन गरेर समाजमा शान्ति तथा अमनचयन कायम गर्न समेत सहकारीले एउटा छलफल चौतारीको भुमिका निर्वाह गरेको छ ।

अहिले गाउँ-गाउँमा आमा समुहहरु बनाएर विभिन्न खालका सामाजिक विकृति तथा विसंगतिका विरुद्धमा आवाज उठाउनुका साथै नियन्त्रणमा समेत भुमिका खेलेको छ । त्यो कामको लागि पनि सहकारीको माध्यमबाट जागरण ल्याएर नै भएको हो । कुनै एउटा क्षेत्रमा राम्रो हुने वित्तिकै अन्य क्षेत्रमा समेत खराब अवस्थाका संकेतहरु सुधारिएर आउछन् । जब समाजमा सहकारीको माध्यमबाट महिलाहरूको आर्थिक रुपमा सबल,सक्षम तथा सिपमुलक बन्ने साथ समाजमा विद्यमान अन्य क्षेत्र विस्तारै राम्रो बनेर आउछ । अझ आर्थिक पक्ष बलियो बनेमा शैक्षिक रुपमा जागरुक बनेमा समाजमा रुपान्तरणको गति बढेर आउछ । त्यसैले पनि सहकारी क्षेत्रले विशेष गरेर आर्थिक,सामाजिक,सांस्कृतिक तथा शैक्षिक पक्षलाई बढी जोड दिएर अगाडि बढ्छ । यदि आर्थिक पक्ष बलियो हुने साथ अन्य पक्ष पनि सबल बनेर आउछ । महिलाको आर्थिक विकासमा कसरी सबल बन्ने भन्ने विषयमा सहकारीताबाट सकारात्मक विचार तथा सोचको विजारोपण सहकारीताले गराउछ । पुँजिको विकास कसरी गर्ने, स्रोत, साधन, सिपको विकास र प्रयोग कसरी गरेर अगाडि बढ्ने त्यसको लागि सहकारीताले सिकाउछ ।

नेपालीमा एउटा उखान छ, “कमाएर मात्र हुँदैन जमाउन पनि जान्नु पर्छ” हो त्यहि जमाउने उपाए चाँहि सहकारीताबाट सिकाइन्छ । थोरै पुँजिलाई जम्मा गर्दै जाने, उचित योजना बनाएर त्यस रकममा केहि थपेर फेरि व्यापार, व्यसायमा लगानी गर्ने । विभिन्न खालका व्यापार गर्दै गर्दा आइपरेका समस्याहरुलाई समुहमा छलफलका माध्यमबाट समाधान गर्ने विस्तारै आर्थिक रुपमा सहजताका साथै व्यापार, व्यवसाय गर्ने उपाए समेत आउछ । काम गरेपछि अनुभव बढेर जान्छ, आफ्नो सञ्जाल समेत बढेर जान्छ । यो नै त सहकारीता हो । सहकारीताबाट काम गरिरहदा आफ्ना विभिन्न व्यापार, व्यवसायमा आइपरेका विविध खालका कानुनी तथा अन्य बाधा, व्यवधानका विषयमा पनि साथी समुहमा चर्चा, परिचर्चा गर्न समेत सहज हुन्छ । सहकारीको आवश्यकतालाई हेर्दा सदस्यहरुको समान आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासका लागि सहकारीताको आवश्यकता भन्ने कुरा सहकारी महासङ्घले दिएको परिभाषाबाट पनि थाहा हुन्छ, तसर्थ समुदायका पेशागत वा उत्पादनका हिसाबले समान आवश्यकता र आकांक्षा पुरा गर्न सङ्गडित भई उदयमुलक क्रियाकलाप गर्नु सहकारीता हो ।

देशमा विद्यमान विभिन्न पेशा, व्यवसायमा संलग्न भएका फरक समुदाय, जात, धर्म, लिङ्ग तथा वर्गका मानिसहरुको बिचको एउटा साझा फुलबारी हो सहकारी । देशका कृषक, मजदुर, कालिगढ, कम पुँजिवाला, निम्न पुँजिवाला, निम्न आय भएका श्रमिक, भूमिहिन तथा बेरोजगार वा सामाजिक कार्यकर्ताले सर्वसाधारण उपभोक्ताको आर्थिक तथा सामाजिक विकासका लागि पारस्परिक सहयोग र सहकारीताको आधारमा विभिन्न किसिमका सहकारी सङ्घ संगठन र सञ्चालन सम्बन्धि व्यवस्था गर्न वान्छनीय भएको भन्ने भनाईबाट पनि सहकारीले आटा भएका व्यक्तिहरुलाई समेट्न सहकार्यको अवधारणा ल्याइएको पाइन्छ(सहकारी ऐन, २०४९)।

सहकारीको जन्म समस्या र संकटको बेला संकट मोचनका लागि हुने गरेको पाइन्छ । प्रोफेसर तथा अर्थविद् अमर्त्य सेनले भनेका छन् “अकाल, वस्तु उत्पादनको न्युनताका कारण मात्र हुँदैन उत्पादित वस्तुमाथि उत्पादनमा भाग लिने संकटग्रस्त समुदायको अधिकार रहेन भने विकराल अवस्था हुन सक्दछ । हजारौ ठुला अन्न भण्डारकै छेउछाउमा अन्नको दाना नपाएर भोकभोकै मरेका मानिसहरुको लस्कर बंगालमा मैले देखेको छु ।” सामाजिक न्यायको लागि उत्पादकत्व वृद्धिका लागि दिगो विकासका लागि आधारभुत तहकावनतामा

आर्थिक क्षेत्रमा लोकतन्त्र स्थापना गर्नका लागि सहकारी आर्थिक आधार हुने गर्दछ (बडाल, २०६५) । त्यसकारण पनि महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीता वरदान साबित हुन्छ । सहकारीताबाट आर्थिक विकासका साथै महिला सशक्तिकरण समेत हुन्छ । बोल्ने बानीको विकास, निर्णय प्रक्रियामा वृद्धि, राजनितिमा सहभागिता, बौद्धिकस्तरमा वृद्धि, शिक्षामा वृद्धि, चेतनामा वृद्धि, अवसरको प्राप्ति तथा नेतृत्वको आदि क्षमताको विकासको लागि पनि सहकारीताले सहयोग गरेको छ । आर्थिक सँगसँगै व्यक्तित्व विकासले पनि महिलाहरूको समग्र विकासमा राम्रो काम नै गरेको छ । सहकारीताले महिलाहरूको आर्थिक विकासमा जसरी हातेमालो गर्दछ, त्यसबाट समग्र घरपरिवार र समाजकै आर्थिक विकास भएको छ । बचत गर्ने बानीदेखि समग्र उद्योग चलाउने सिप समेत सहकारीसँगैको यात्राले सिकाउने गर्दछ । विभिन्न फरक सोच भएका मानिसहरूको समुहसँग घुलमिल तथा उठवस हुने हुँदा आर्थिक उपार्जनका धेरै उपाए समेत सिक्किन्छ । सहकारीताविनाको सहकारी हुनसक्दैन । सहकारीता भनेको मिलिजुली कार्य गर्नु हो । मिलिजुली काममा हुन्छ र साथै बसाई, चिन्तनमा पनि । बाँसाइ, काम र चिन्तनको मिलिजुली नै सहकारीता हो । सहकारीताले समाजलाई एउटा सुन्दर बाटोमा लैजान्छ । जसबाट समाजमा समानता, समता, समावेशीता तथा लैङ्गिक रूपमा विभेद घटेर जान्छ ।

विश्व इतिहास पल्टाएर हेर्ने हो भने पनि महिलामाथि निकै विभेद, अन्याय भएको जगजाहेर छ । विस्तारै राजनितिक, सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन सँगसँगै समानता भएर गएको हो । अझ पनि एसिया महादेशका सिमित देश बाहेक धेरै देशमा पितृसत्तात्मक सोच, चिन्तन र व्यवहार रहेको छ । त्यसमा पनि दक्षिण एसियाका मुलुकहरूमा बढी नै विभेद रहेको छ । यस्ता खालका विभेद चिर्नका लागि समेत महिलाको क्षतामा वृद्धि, विकास र सिपको ज्ञान हुनु पर्दछ । विस्तारै महिलाको विकास सँगै आर्थिक रूपमा पनि सबल बन्दै गएपछि समाजमा विद्यमान असमानता हटेर समाजमा सबै खालका विभेदको न्युनिकरणका साथसाथै अन्त्य हुन्छ । त्यसका लागि पनि महिलाको आर्थिक विकास हुन जरुरी रहेको छ । महिलाको आर्थिक विकासमा पहिलो कुरा शैक्षिक रूपमा शिक्षित हुनु आवश्यक रहेको छ । दोस्रोमा कुनै पनि सिप सिकेर आत्मनिर्भर बन्न सक्नु पर्दछ । तेस्रोमा आफुले सिकेको ज्ञान, बुद्धि र विवेकलाई सहि रूपमा प्रयोग गरेर समाजमा विद्यमान विभेदका विरुद्धमा लगाउनु पर्दछ । यसो गरेको अवस्थामा समाजमा महिलाको आर्थिक विकास निश्चित रूपमा हुन्छ ।

महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीताले सदैव प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गरेको हुन्छ । सहकारीताले महिलाको आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक विकासमा एक भएर अगाडि बढ्न सिकाउनुका साथै हरेका संघर्षको समयमा उर्जा थप्ने काम मात्र गर्दैन कि हातेमालो गरेर साथसाथै हिड्न सहयोग गर्दछ । आर्थिक रूपमा सबल बनेपछि घरपरिवार,समाजमा कसैले पनि हेप्ने चेष्टा गर्दैन । आफै आत्मनिर्भर बन्ने पछि आफ्ना इच्छा, चाहना तथा सपना पुरा गर्न कसैको भर पर्नु पर्दैन । त्यसो हुँदा आर्थिक विकास मानिसको एउटा भरपर्दो विकास र प्रगतिको आधार हो । आर्थिक विकासले मानिसको जीवनमा कायापलट रूपमा अगाडि बढ्न समेत सहयोग गर्दछ । हो, त्यो आर्थिक विकासको मुख्य आधार नै सहकारीता हो । जसले महिलाहरूलाई आर्थिक,सामाजिक,सांस्कृतिक,शैक्षिक रूपमा शिक्षित बनाउन सहयोग गर्द छ । बचत के हो ? कसरी गर्ने ? पुँजिको संकलन र प्रयोग कसरी गर्ने,महिलाहरूबिचमा कसरी एकताबद्ध भएर विकास गर्ने जस्ता कुराको विकास र विकास सहकारीताबाट सिकेर समाजमा आर्थिक विकास गर्न सकिन्छ ।

सहकारीताले थोरै थोरै पुँजिलाई सङ्गठित रूपमा रहेका सदस्यबिचमा पालैपालो विभिन्न खालका व्यापार, व्यवसाय, घरेलु उद्योग, कृषि तथा पशुपालन आदि विभिन्न खालका क्षेत्रमा लगानी गरेर आत्मनिर्भर बन्न, आय आर्जन बढाउन, आफ्नो श्रम, सिप र वस्तुको खपत गरेर बजारीकरण गर्दै आर्थिक रूपमा सबल बन्न यस्ता विविध खालका मार्गमा लाग्न समेत सहकारीताले सहयोग गर्दछ । महिलाहरूले बषौदेखि चुलोचौकोमा मात्र सिमित भए त्यसबाट बाहिर आउन पनि सहकारीताले मदत गर्दछ । कृषि कर्ममा आधुनिकरण गरेर निर्वाहमुखिबाट व्यवसायिकमुखि बन्न समेत सहकारीताबाट विभिन्न तालिम,गोष्ठी तथा सेमिनारबाट आवश्यक ज्ञान,सिप प्राप्त हुन्छ । परम्परागत रूपमा भएका सिपलाई स्तरिकरण गरेर आधुनिकरण गर्ने, उन्नत मल, बिउ, विजनबाट कृषिमा उत्पादन बढाएर आर्थिक विकास गर्न सहकारीताले मदत गर्दछ । त्यसैगरी व्यापार, व्यवसायमा पनि नया नया खालका टेक्नोलोजिको प्रयोग गरेर सहज रूपमा व्यापारमा उच्चतम ज्ञान र सिपको प्रयोग गर्ने । त्यसबाट थोरै मानव संसाधनबाट धेरै काम गर्न सकिन्छ । त्यसका लागि सहकारीताको माध्यमबाट आवश्यक तालिम र सिपको हासिल गर्ने जसबाट थोरै प्रयासमा धेरै काम गर्न सहयोग पुग्दछ ।

जसबाट बचतको मात्र विस्तारै बढेर जान्छ । बचत बढ्नु भनेको आर्थिक पक्ष सबल हुनु हो । सहकारीताले समाजमा महिला तथा पुरुषहरु सबैको आर्थिक समृद्धिमा सहयोगीको भुमिका खेल्दछ । सहकारीले समाजमा विश्वासका आधारमा सहजमा रुपमा महिलाहरुलाई ऋण उपलब्ध गराउदछ । सहज रुपमा सँगै सहुलियत दरको व्याजदरमा पनि उपलब्ध गराउदछ । जसबाट व्यापार, व्यवसाय गर्नका लागि महिलाहरुलाई कोशेदुङ्गा सावित हुन्छ । बैङ्क तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरुले सहकारीले जस्तो सहज रुपमा ऋण उपलब्ध गराउदैनन् । यदि गराउने बातावरण भइहाले पनि त्यसको प्रक्रिया निकै लामो र भन्भटिलो रहेको हुन्छ । त्यसकारण पनि सहकारीताबाट समाजमा महिलाहरुको आर्थिक विकास हुन्छ । महिलाहरुको आर्थिक विकासमा सहकारीता सदैव सहयोगी साथीको रुपमा रहेको हुन्छ । जस्तो एउटा असल साथीले हरेक दुःख, सुखमा साथ दिन्छन । त्यस्तै तरिकाले सहकारीताबाट पनि महिलाहरुको दुःख, सुखमा साथ, सहयोग रहन्छ । बचत गर्ने तरिका सिकाउने, व्यापार, व्यवसाय बढाउन तथा वस्तु र सेवाको बजारीकरणको लागि समेत सहकारी सधैं उसको साथमा रहन्छ । आर्थिक वृद्धिको लामो यात्रामा सधैं सुभावा, सल्लाह दिएर तथा सकारात्मक विचार दिएर सहयोग गरिरहन्छ । सधैं आर्थिक सहयोग मात्र आवश्यक रहदैन । कुनै समय सकारात्मक विचार, सल्लाह, सुभावा तथा समस्याको निराकरण गर्नमा पनि हुन्छ । त्यस कामका लागि सहकारीताले मात्रै सहजतापूर्वक त्यो काम महिलाहरुसँग गरेको छ ।

सन् १९५० देखि १९७० को दशकसम्म प्रचलित आधुनिकिकरण सिद्धान्तमा आधारित विकास प्रक्रियाले महिलाहरुलाई समेट्न सकेन । आधुनिकिकरणलाई महिलाहरुले आत्मसात् गर्न सकेनन् । विकास योजनाहरुमा महिलाहरुलाई खासै महत्व दिइएन जसको फलस्वरूप विकासमा महिला अवधारण देखापरेको पाइन्छ । यस अवधारणको मुख्य समस्या आधाआकाश ओगटेका महिलाहरुलाई विकास प्रक्रियामा सहभागी गराउन नसक्नु हो । त्यसैले विकास प्रक्रियामा महिलाहरुलाई पनि एकिकृत गर्नु पर्दछ । जसका लागि महिलाको उत्पादकत्व, स्वास्थ्य, शिक्षा र आयको स्तरमा सुधार हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ । विकासमा महिला अवधारणले प्रस्तुत गरेका रणनीतिहरुबाट मात्रै वास्तविक अर्थमा महिलाको आर्थिक विकास नहुने चर्चा गर्दै सन् १९७० को दशकको उत्तरार्धमा महिला र विकास अवधारणको सुरुवात भएको हो । यो परनिर्भरता सिद्धान्तको पृष्ठभूमिमा आएको अवधारण हो । महिला र विकास अवधारणले महिलाको उत्पादक भुमिकालाई मात्र नभएर

पुनरुत्पादक भूमिकामा समेत आफ्ना ध्यान केन्द्रित गरेको छ । यस अवधारणाले महिलाहरू विकास प्रक्रियाको एउटा अंश भएकाले केवल लाभान्वित समुहको रूपमा मात्र नलिएर महिला र विकासलाई संगसंगै लैजानुपर्दछ । नेपालको सन्दर्भमा वर्तमान २१औं शताब्दीमा पनि सहकारीताको अवधारणबाट पुरुषको तुलनामा महिलाहरू निकै पछाडि रहेका छन् राष्ट्र निर्माणमा सहकारीले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ, जसमा सबै तह र तप्काका महिला सामु पुगनु पर्दछ र सहकारीताको स्वाद चाख्न पाउनु पर्दछ । सिङ्घो राष्ट्र निर्माणमा सहकारीको महत्व हुँदाहुँदै पनि जनताको न्युन पहुँच रहनुले राष्ट्रिय आर्थिक विकासमा बाधा सिर्जना गरेको छ । (पौडेल, २०६७)

कार्ल मार्क्सले समाजको पहिचानलाई निश्चित गर्ने निर्णायक कारकतत्वका रूपमा अर्थलाई लिएका छन् । यस अर्थमा के भन्न सकिन्छ भने सामाजिक परिवर्तन पनि आर्थिक कारणहरूको परिणाम स्वरूप हुन्छ । सामाजिक जीवन, विचार, मुल्य राजनितिक व्यवस्था, साहित्य, कला आदिको निर्धारण आर्थिक उत्पादनमा निर्भर गर्दछ । बचत तथा ऋण सहकारीको प्रमुख उद्देश्य संस्थागत विकासको माध्यमबाट आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने हुनाले यस्ता खाले कार्यक्रमले सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको जीविकोपार्जनमा सघाउ पुऱ्याउने बचत संकलन, ऋण लगानी, असुलीको साथसाथै नेतृत्व विकास व्यवसाय छनौट, व्यवसाय प्रवर्द्धन एवं महिला सशक्तिकरण तथा आर्थिक विकास लगाएका समसामयिक चेतनामुलक तालिम प्रदान गरी मानविय क्षमता अभिवृद्धिको माध्यमबाट स्वरोजगारका अवसरहरू प्रदान गर्ने, विभिन्न व्यावसायिक तालिमहरू जस्तै पशुपालन, तरकारी खेती, सिलाई कटाइ जस्ता तालिमहरूबाट व्यक्तिको आयआर्जनमा सहयोग पुऱ्याउने कार्य भइरहेको पाइन्छ । यस्ता खालका गतिविधिहरूले गर्दा महिलाहरू व्यवसायप्रति आकर्षित भएका छन् । केहि न केहि व्यवसाय, उद्यम गर्नुपर्दछ भन्ने भावनाको विकास भई सदस्यहरूले सम्भावित व्यवसायहरू जस्तै: व्यावसायिक तरकारी खेती, पशुपालन, ब्लक उद्योग, किराना पसल, सुन पसल, व्यटिपार्लर, सिलाई कटाइ, साना घरेलु उद्योगजस्ता उद्यमहरू स्थापना हुने क्रम बढेको छ । यसरी घरमै आर्थिक गतिविधिहरू सञ्चालन भई रोजगारीका अवसर बढ्नुलाई सहकारीताले योगदान गरेर सकारात्मक प्रभाव पारेर आर्थिक वृद्धि, विकासमा टेवा पुऱ्याएको छ । (आर.पौडेल, २०६७)

अतः महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीता मुख्य आधारको रूपमा स्थापित भएको छ । अहिलेको समसामयिक परिवेशमा सहकारीताले सरकारी, निजि क्षेत्रलाई जोडेर आमनागरिकहरूको जीवनलाई सहज, सरल बनाउनको लागि पुलको काम गरेको छ । अझ महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक तथा राजनितिक जीवनलाई पनि चेतनशील, सङ्गठित गरेर समाजमा समानता, समावेशीता, समता तथा न्याय स्थापनाको लागि समेत सहकारीले रक्तसञ्चारको काम गरेको छ । समाजमा आधुनिकताले, भुमण्डलीकरणले व्यापकता लिइरहदा आर्थिक अभावको समस्या टार्ने मध्यमार्गी बाटो सहकारीता बनेको छ । भुईँमान्छेहरूसँगको सामिप्यता सहकारीताले कदापि भुलेको छैन । थोरै थोरै पुँजिलाई बटुलेर आफ्ना सदस्यहरू बिचमा पालैपालो गरेर त्यस पुँजिको सदस्यहरूको समस्या हेरेर, पहिचान गरेर व्यापारमा, कृषिमा तथा अन्य साना उद्योगमा समेत सहूलियत ब्याजदरमा, सरल रूपमा उपलब्ध गराउछ । साथसाथै आवश्यक तालिम, सुझाव, सल्लाह निशुल्क रूपमा प्रदान गरेर नजिकको साथीको रूपमा व्यवहार देखाउछ । त्यसबाट बिस्तारै आफ्ना सदस्यहरूको जीवनस्तरमा सुधार आउछ । आयआर्जनमा वृद्धि, विकास आउछ । उत्पादन भएका वस्तु, सेवा तथा अन्य चिजहरूको सहज र सरल रूपमा बजारीकरण गर्न समेत सहकारीताबाट सहयोग रहन्छ । त्यसकारण महिलाको आर्थिक विकासमा सहकारीता कोसेढुङ्गा साबित भएको छ ।

एकाई-पाँच

५.१ तथ्याङ्कको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण

तथ्याङ्कहरूलाई निम्नानुसार तल दिइएको छ । दिइएको तालिकाको तथ्यलाई प्रस्तुतिकरण सहित व्याख्य र विश्वलेषण गरिएको छ ।

५.२ काठमाडौं जिल्लाको भौगोलिक एवं वस्तुगत विवरण

काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ३२ सहयोगीनगर, कोटेश्वर काठमाडौंमा अवस्थित यस भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था काठमाडौं जिल्लामा दर्ता भएका धेरै सहकारी संस्थामध्ये एक हो । काठमाडौं जिल्लामा १ महानगरपालिका, १० नगरपालिका रहेको छ । यिनीहरूमध्ये का.म.पा.का वडा नं.३२ मा भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था पर्दछ ।

यो संस्था वि.सं.२०६६ साल फागुन ५ गते २५ जनाको तदर्थ समिति गठन गरी डिभिजन सहकारी तथा प्रशिक्षण कार्यालयमा विधिवत् रूपमा दर्ता भयो । वि.सं.२०६७ साल वैशाख १ गतेबाट विधिवत रूपमा ३ जना कर्मचारी सहित कार्य सुभारम्भ गरेको संस्थाले सुरुमा २५ जना सदस्यहरूबाट हाल १२९३ जनासम्मको सक्रिय सदस्य पुगेको छ भने जसमा महिलाहरूको संख्या ५१५ रहेको छ । महिला सदस्यहरूको लगभग ४३ प्रतिशत रहेको छ । महिला सदस्यहरूको लगभग ३० प्रतिशतले सङ्ख्याको सर्वेक्षण तथा अध्ययन यस अध्ययनमा गरिएको छ । यस संस्थाको मातृ संस्था लापिलाड सामाजिक सेवा समितिद्वारा यो संस्था संचालित रहेको छ । । तिनीहरूमा पनि अध्ययन सजिलो होस भन्ने हेतुले कुल संख्याको ३० प्रतिशत अर्थात् १५५ जनालाई नमुना छनोट विधिबाट लिइएको छ । यसमा समावेश भएका १०० ब्रह्ममण क्षेत्री, ३५ जना जनजाति, १५ मधेशी जना, ४ जना दलित र १ मुसलमान महिलाहरूलाई उत्तरदाताको रूपमा लिइएको छ ।

स-साना पुँजिहरू संकलन गरी एकमुष्ट बनाएर सदस्यहरूमध्ये भित्रै आवश्यकता अनुसार कर्जाको रूपमा वितरण गर्ने र सामुहिक समस्याको समाधान गर्ने संस्थाको उद्देश्य रहेको छ । कुनै पनि कार्य गर्दा समहुगत कार्य नै सफल हुने भएकोले “सुख र दुःखको साथी भद्रावति, हामी सबै मिलिजुली गरौं प्रगति” भन्ने नारा र लोगो सहित कार्य अगाडि बढाएको हो । यस संस्थाको कार्यक्षेत्र काठमाडौं महानगरपालिकाभित्रका सबै वडाहरूमा

रहेको छ । यस संस्थामा रहेका महिला सदस्यहरू ५१५ रहेको छ । यिनै महिलाहरूको मात्र यहाँ अध्ययनको उद्देश्य राखिएको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य भनेको महिलाहरूको आर्थिक विकासमा सहकारीताले पारेको सकारात्मक प्रभावको बारेमा हो । सबै जातजाति,धर्म,उमेर समुहको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ ।

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानको सफलताको मापदण्ड प्राप्त गर्न तथ्याङ्कहरूको प्रभावकारी विश्लेषण तथा प्रस्तुतिकरणमा भर पर्दछ । तसर्थ सहकारीताले महिलामा आएको आर्थिक विकास तथा सशक्तिकरण सम्बन्धि सङ्कलित कोरा तथ्यहरूको वैज्ञानिक रुपबाट व्यवस्थित गर्न एस्.पी.एस्.एस्. प्रोग्रामको प्रयोग गरी तालिकाको प्रकृति अनुसार वर्गीकरण एवम् विश्लेषण गरिएको छ । तथ्यहरूको प्रकृति हेरेर गुणात्मक तथ्यहरूलाई पनि आवश्यक मात्रामा तथ्यपरक बनाई विश्लेषण गरिएको छ । सङ्ख्यात्मक तथ्यलाई बोधगम्य तरिकाले आवश्यकता अनुसार कहि तालिकिकरण, कहि वृत्तचित्रद्वारा स्पष्ट पारि तथ्याङ्कहरूको व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

५.३ उमेरको आधारमा उत्तरदाताको संरचना

अध्ययन क्षेत्रको उमेर अनुसार उत्तरदाताको अवस्था के कस्तो छ भन्ने बारेमा निम्न तालिकामा विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका ५.१ उत्तरदाताको उमेर अनुसारको विवरण

उमेर	संख्या	प्रतिशत
१५ २५ उमेर समुहका	१५	९.६७
२५ ३५ उमेर समुहका	७०	४५.१६
३५ ४५ उमेर समुहका	५५	३५.४८
४५ ५५ उमेर समुहका	१०	६.४५
५५ वर्ष भन्दा माथि	५	३.२२
जम्मा	१५५	१००

स्रोत:स्थलगत सर्वेक्षण २०७९

सर्वेक्षण गरिएका १५५ जना उत्तरदाताहरू मध्ये माथिको तालिकाले प्रष्ट मारिएको छ । ५५ वर्षभन्दा माथि र २५ भन्दा तल उमेर समुहका महिलाहरूको क्रमश ३.२२ र ९.६७ कम प्रतिशत रहेको छ । सबैभन्दा बढी चाहि २५ वर्ष माथि ३५ भन्दा तलको उमेर समुहको रहेको छ । जुन युवापक्ति भएकाले पनि अति सक्रिय लगभग ४५.१६ प्रतिशत रहेको उमेर

समुह हो । त्यसपछि चाहि ३५देखि ५५ वर्षको उमेर समुह रहेको छ । त्यो पनि सक्रिय उमेर समुह यसमा पनि लगभग ३५.४८प्रतिशत रहेको छ । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने जति परिपक्क उमेरमा वा युवा समयसँगै सहकारीताको अभियानमा बढी जोडिएको देखाएको छ ।

५.४ जातिय आधारमा उत्तरदाताहरु

अध्ययन क्षेत्रमा समावेश गरिएको १५५ जना उत्तरदाताहरुमा विभिन्न जातजातिहरु रहेका छन् । ब्रह्मण,क्षेत्रीहरुको अलि बढी बाहुल्यता भएता पनि जनजाति, मधेशीहरुको पनि उपस्थित राम्रो नै रहेको छ ।

तालिका ५.२ जातजाति अनुसारको विवरण

जातजाति	संख्या	प्रतिशत
ब्राह्मण क्षेत्री	८०	५१.६१
जनजाति	४०	२५.८०
मधेशी	२०	१२.९०
दलित	१२	७.७४
मुसलमान	३	१.९३
जम्मा	१५५	१००

स्रोत:स्थलगत सर्वेक्षण २०७९

विभिन्न जातिहरुको संलग्नताको आधारमा यस संस्थामा उत्तरदाताहरुको सङ्ख्यामा ब्राह्मण, क्षेत्री र जनजातिको बाहुल्यता धेरै रहेको छ । ब्राह्मण, क्षेत्रीको संख्या ८० जना अथवा ५१.६१ प्रतिशत,जनजातिको संख्या ४० जना वा २५.८० प्रतिशत,मधेशीको संख्या २० जना वा १२.९० प्रतिशत,दलितको संख्या १२ जना वा ७.७४ प्रतिशत र मुसलमानको चाहि ३ जना वा १.९३ प्रतिशत रहेको छ । सबैभन्दा बढी ब्राह्मण, क्षेत्रीको बाहुल्यता रहेको छ । मुसलमानहरुको संलग्नता यस सहकारीमा कम देखिएको छ ।

५.५ धर्मका आधारमा उत्तरदाताहरु

जानकारीका लागि धर्मका आधारमा यस संस्थामा रहेका उत्तरदाताहरु हिन्दु, बौद्ध, क्रिश्चियन, किरात र मुस्लिम आदि रहेका छन् ।

तालिका : ५.३ धर्मको अनुसारको विवरण

धर्म	संख्या	प्रतिशत
हिन्दु	११०	७०.९६
बौद्ध	३०	१९.३५
क्रिश्चियन	५	३.२२
मुस्लिम	३	१.९३
किरात	७	४.५१
जम्मा	१५५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७९

यस संस्थामा उत्तरदाताको संख्याको आधारमा हिन्दु धर्म मान्नेको बाहुल्यता रहेको पाइयो । जसको संख्या ११० जना रहेको छ अथवा ७०.९६ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी बौद्ध, किरात, क्रिश्चियन र मुस्लिमको संख्या र प्रतिशतका आधारमा कमदेखि बढी रहेको माथिको तालिकाले देखाएको छ ।

५.६ पेशाका आधारमा उत्तरदाताहरु

पेशाका आधारमा मानिसको आमदानी निर्भर हुन्छ । व्यापार, व्यवसायलाई राम्रो मान्ने संस्कृतिमा यसले मानिसको लवाइ,खवाइ र रहनसहन आदि के कस्ता भन्ने कुराको निर्धारण गर्न सकिन्छ । यस संस्थामा कुन पेशामा मानिसको बढी संलग्नता रहेछ,भन्ने कराको विश्लेषण निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका: ५.४ पेशा अनुसारको विवरण

विवरण	संख्या	प्रतिशत
कृषि	१०	६.४५
व्यापार	१००	६४.५१
जागिर	३७	२३.८७
गृहिणी	५	३.२२
बेरोजगार	३	१.९३
जम्मा	१५५	१००

स्रोत:स्थलगत सर्वेक्षण २०७९

माथि तालिकामा पेशाको आधामा उत्तरदाताहरूलाई कृषि, व्यापार, जागिर, गृहणी र बेरोजगार गरी विभाजन गरीएको छ । सबैभन्दा बढी व्यापारमा १०० जना, जागिरमा ३७ जना, कृषिमा १० जना, गृहणी ५ जना र बेरोजगार ३ जना रहेका छन् । पहिले कृषिमा मानिसहरू धेरै हुन्थ्य तर शहरमा विस्तारै व्यापार, व्यवसायमा सदस्यहरू बढी संलग्न भएको माथिको तालिकाको सर्वेक्षणले पुष्टि गरेको छ ।

५.७ वैवाहिक स्थितिको आधारमा उत्तरदाताहरू

यस संस्थामा रहेका महिला सदस्यहरूको वैवाहिक स्थितिको अवस्था कस्तो रहेको छ । त्यसको बारेमा सर्भेक्षण गर्दा आएको नतिजालाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका: ५.५ वैवाहिक स्थिति अनुसारको विवरण

विवरण	संख्या	प्रतिशत
विवाहित	१४०	९०.३२
अविवाहित	१५	९.६७
एकल	०	०
जम्मा	१५५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७९

माथिको तालिकाबाट यस संस्थामा ९०.३२ प्रतिशत चाहि विवाहित र ९.६७ प्रतिशत चाहि अविवाहित रहेको देखाइएको छ । यसले उत्तरदाताहरू विवाह पहिले पनि आफुले केहि गर्न सके भन राम्रो भन्ने रहछ भने विवाहितहरू आफ्नो वैवाहिक जीवनलाई कसरी सफल बनाउने भनेर सहकारीताको माध्यमबाट केहि नया काम गरेर आफुलाई सफल बनाउन चाहन्छन् ।

५.८ भाषाभाषिका आधारमा विवरण

हाम्रो देश विविध रुपमा जातजाति, भाषाभाषि, भेषभुषा तथा रहनसहनमा विविधता भएको देश हो । चार जात छत्तिस वर्णको साभा फुलबारी हो ।

तालिका ५.६ भाषाभाषि अनुसारको विवरण

भाषा/भाषि	संख्या	प्रतिशत
नेपाली	१००	६४.५१
नेवारी	४५	२९.०३
मैथिली	१०	६.४५
जम्मा	१५५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७९

माथिको सर्वेक्षणको नतिजा अनुसार सबैभन्दा बढी भाषा बोल्ने १०० जना अर्थात ६४.५१ प्रतिशत रहेको छन् भने दोस्रोमा नेवारी ४५ जना अथवा २९.०३ प्रतिशत रहेका छन् । तेस्रोमा मैथिली भाषा बोल्ने सदस्यहरु रहेका छन् । काठमाडौं देशको राजधानी तथा भएकाले पनि पहाडी मानिसहरुको बाहुल्य भएकाले पनि नेपाली भाषा बोल्नेको बढी रहेको छ ।

निष्कर्ष :

सहकारीता र महिलाको आर्थिक विकास हाम्रै दैनिकीसँग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको विषयवस्तु हो । त्यसकारण सहकारीताबाट महिलाको आर्थिक विकासमा ठुलो सहयोग पुगेको छ । एक अर्कामा समाजमा मिलेर सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक गतिविधि गर्नु नै सहकारीता हो । जसबाट समाजमा सबैको विकास भएको छ । विशेष गरेर महिलाको विकास चाहि धेरै भएको छ । सानो सानो पुँजीलाई जम्मा गरेर बचत गर्ने त्यसबाट घरेलु उद्योग, व्यापार तथा व्यवसाय सञ्चालन गर्न समेत सहकारीता बाट सहज भएको छ । आर्थिक रूपमा केहि सक्षम भए सँगै विभिन्न क्षेत्रमा महिलाको पहुँच बढेर जान्छ । महिलाको आर्थिक रूपमा विकास भए पछि घरपरिवार, समाज पनि राम्रो भएर जान्छ । यदि महिलाहरुको आर्थिक अवस्था सुधारिएको खण्डमा प्रतिव्यक्ति आय बढेर जान्छ । देशको आर्थिक विकासमा पनि टेवा पुग्छ । नेपालको संविधान २०७२ ले पनि तीन खम्बे अर्थनीति अवलम्बन गरेको छ । यसमा सरकार, निजि क्षेत्र र सहकारी क्षेत्र पर्दछन् । जस अनुसार सहकारी क्षेत्र मुलुकको अर्थतन्त्र निर्माणको एउटा महत्वपूर्ण खम्बा हो यसर्थ पनि सहकारी एउटा अभियान हो । सहकारी अभियानमा सुशासन र स्वावलम्बनको ठुलो महत्व रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई नियाल्दा सहकारीको मुल्य मान्यता भनेको स्वावलम्बन, स्वउत्तरदायित्व, लोकतन्त्र, समानता, समता र ऐक्यवद्धता नै हो । सहकारीले छरिएको पुँजीलाई एकिकृत गरी लघु, घरेलु, साना, मझौला र ठुला उद्योग सञ्चालन गर्दैआएका छन्, यसर्थ सहकारी संस्थाहरु उत्पादनका चोतक पनि हुन् । सहकारीहरु सदैव परिवर्तनको वाहक हुनुपर्छ ।

नविनतम् सोचमा आधारित कार्यशैलि अवलम्बन गर्नुपर्छ (बास्कोटा, कृष्णहरि, साकोस आवाज) । समय गतिशील रहेको हुन्छ । सहकारीले जसरी आफ्ना सदस्यहरुलाई आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक तथा राजनितिक रूपमा पनि एकताबद्ध भएर सदस्यहरुको दुःख, सुखमा साथ सहयोग दिएर थोरै थोरै पुँजिलाई संकलित गरेर विभिन्न पेशा, व्यसायमा पालैपालो लगानी गरेर सदस्यहरुको जीवनस्तर सुधार गर्न, आयआर्जन बढाउन तथा वस्तु र सेवाको उचित बजारीकरण गर्न समेत सहकारीताले काम गर्दै आएको छ । समयअनुसार सबैले आफुलाई समयानुकुल बनाउनु पर्दछ । सहकारीहरुले पनि

आफुलाई बदलिदो समय अनुसार टेक्नोलोजीको उच्चतम प्रयोग गरेर आफ्ना सदस्यहरूलाई उच्चतम सेवा, सुविधा तथा तालिमहरू दिनुपर्दछ ।

यस भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था काठमाडौं महानगरपालिका ३२, सहयोगीनगर कोटेश्वरमा अवस्थित रहेको छ । जम्मा १२१३ सदस्यहरू रहेको छन् । जसमा महिला सदस्यहरूको संख्या ५१५ रहेको छ । जम्मा महिलाहरूमध्ये ३० प्रतिशत अर्थात् १५५ जनाको नमुना छनोट गरिएको छ । महिला सदस्यहरूको ४२.४५ प्रतिशत रहेको छ । यसमा समावेश भएका १०० ब्रह्ममण क्षेत्री, ३५ जना जनजाति, १५ मधेशी जना, ४ जना दलित र १ मुसलमान महिलाहरूलाई लिइएको छ । अध्ययनलाई सहज र सरल होस भन्ने हेतुले ३० प्रतिशत समावेश गरेर अध्ययन गरिएको छ ।

यस संस्थाले आफ्ना सदस्यहरूको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक अवस्थामा एकताबद्ध भएर हातेमालो गरेको छ । संस्थाले महिला सदस्यहरूको बचत तथा ऋणको मात्र काम नगरेर विभिन्न सामाजिक, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक काममा सहकारीता गरेको छ । सहकारीताले सदस्यहरूको जीवनमा धेरै परिवर्तन आएको छ । उनीहरूको आयआर्जनमा वृद्धि, जीवनस्तरमा सुधार, आवश्यक गर्जो टार्न सहज, जस्ता कुराहरूले महिला सदस्यहरूको आर्थिक विकास भएको प्रष्ट देख्न सकिन्छ । महिला सदस्यहरूलाई कुनै पनि व्यापार, व्यवसाय गर्दा आवश्यक ऋण सहज र सरल रूपमा सुभाब, सल्लाह दिएर दिने गरेको छ । जसबाट उनीहरूलाई समस्या पर्दा आवश्यक सर सल्लाह माग्ने गर्दछन् । सहकारीताले मानिसलाई जीवन सहज रूपमा जीउन सिकाउछ ।

सहकारीताको मर्म भनेको नै हरेक सदस्यहरूबिचमा आवश्यक सर सल्लाह गरेर संगठित रूपमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक गतिविधिलाई सरल र सहज रूपमा समाधान गरेर निरन्तर हातेमालो गर्ने हो । संसारमा गरिब, निमुखा तथा भुँइमान्छेहरूको पक्षमा सेवा गरेर सँगसँगै सहयात्रा गर्ने सहकारीता नै हो । सहज रूपमा वित्तिय गतिविधि सञ्चालन गर्न सहकारीले कुनै पनि भन्कटिलो रूपमा काम गर्दैन । सहकारीताबाट मात्र देशको विकासमा सहज र सरल रूपमा आममानिसहरूको जीवनस्तर सुधार गरेर आर्थिक विकासमा छिटो परिवर्तन गर्न सक्छ । राज्यले बनाएका विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्य लक्ष्य, योजनाहरू पुरा गर्न समेत सहकारी साधन र साध्यको रूपमा प्रयोग भइरहेको छ । देशलाई समृद्ध बनाउन, जनतालाई सुखी बनाउने बहुआयामिक विषयलाई

पुरा गर्न समेत सहकारी क्षेत्र कोसेढुङ्गा साबित हुन्छ । आजको विज्ञानको युगलाई अझ सबल बनाउन, विकास र प्रविधिलाई सहि रूपमा सदुपयोग गर्न समेत सहकारीले सकारात्मक भुमिका खेल्दै आएको छ । देशको विकासका पुर्वाधारको विकास गर्न पनि सकारीकर्मको पनि आवश्यक पर्दछ । सहकारीको दर्शन, विचार, सिद्धान्त र नीतिहरू संसारका हरेक देशले मानेर अगाडि बढ्छन् तर देशको आफ्नो आफ्नो भुगोल अनुसारको कार्यन्वयनको पाटो चाहि फरक हुन्छ । संसारका सम्पूर्ण प्राणी, पदार्थ र घटनालाई हेर्ने, विचार गर्ने, विश्वलेष गर्ने, व्याख्या गर्ने तरिकालाई दर्शन भनिन्छ । सहकारीको पनि आफ्नो दर्शन छ ।

सामाजिक विज्ञान र मानविय ज्ञानबाट समाज र संस्कृतिको चिन्तनशील मुल्याङ्कन र समालोचना हुनु नै सिद्धान्त हो । सामाजिक न्याय र उत्पादकत्वको विकासमा आधारित दर्शनमा रहेर गरिने सामाजिक व्यवसाय हो । यहि दर्शनमा आधारित भएर निर्माण भएको सिद्धान्त सहकारी सिद्धान्त हो । विश्व भुमण्डलीकरण, आधुनिकरण तथा प्रविधिको उच्चतम प्रयोगले युवा जनशक्तिहरू गाउँबाट शहरतिर र शहरबाट विदेशतिर पलाएन भएको वर्तमान समयको जटिल अवस्था रहेको छ । यो अझै बढेर जान्छ, यदि सरकारले युवा र पुँजीलाई रोक्ने उपाए नअपनाएको खण्डमा त्यसको लागि पनि हाम्रो जस्ता विकासोन्मुख देशहरूले सहकारीको माध्यमबाट उचित योजना बनाएर उचित तालिमसहित जमिनलाई बाँध्नो राख्न नदिने उपाए बनाउने, देशको आन्तरिक उत्पादन बढाउने, मल, बिउ, बजारको प्रबन्ध गरेर देश समृद्ध बनाउन ढिलो गर्नु हुन्न । त्यसको लागि सहकारी नै सबैमा पुग्न सक्ने माध्यको रूपमा सहकारी नै उचित हुन्छ । देशको उत्पादन बढाउन, कृषिमा आधुनिककरण गर्न, युवालाई विदेश जान सक्नलाई सहकारीलाई वस्तु र सेवाको विकास र विकासको लागि समेत सहकारीलाई माध्यम बनाएर अगाडि बढ्दा देश समृद्ध बन्छ । त्यो काम गर्न सरकार, निजि क्षेत्र र सहकारी मिलेर गर्न सकिन्छ ।

लामो प्रयासपछि जनताद्वारा जनताकै लागि, जनप्रतिनिधि मार्फत मुलुकमा समाजवाद उन्मुख संविधान बनेको छ । यस अधिको एकात्मक राज्य व्यवस्थालाई हटाएर अहिलको व्यवस्था ल्याएको हो । अहिलेको संविधान तथा व्यवस्था सहकारीमैत्री भएको छ । यसलाई सदुपयोग गर्दै, अझ भोलिका दिनमा सहकारी क्षेत्रलाई बढी मर्यादित, सुशासन बनाउनु पर्दछ । सहकारी क्षेत्रलाई बढी उत्पादनको क्षेत्रमा अगाडि बढाउनु पर्दछ । यसबाट

सहकारीको सँगसँगै देशको समेत विकास हुन्छ । सहकारी क्षेत्रले जसरी सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक तथा अन्य विविध क्षेत्रमा प्रजातान्त्रिक तरिकाले संगठन गरेर एकताका साथ लक्ष्य प्राप्त गरेको छ । अब दिगो विकास, वातावरण संरक्षण तथा समकालिन समयका जटिल समस्यासँग लड्न समेत सहकारीसँग मिलेर सरकारले समस्याको निराकारणमा लाग्नुको विकल्प छैन । हरेक दशक सँगसँगै विभिन्न क्षेत्रमा नयाँनयाँ समस्याको सुरुवात हुन्छ । अहिलेको वर्तमान समयमा पनि विश्वभरि नै आर्थिक समस्याको विजारोपण भएको छ । देशको अर्थतन्त्रमा पनि समस्या आएको छ । त्यसको लागि सहकारीको शैलीमा हातेमालो गरेर अगाडि बढ्नु पर्दछ । देशको उत्पादन बढाउने, पुँजी बाहिरिनबाट रोक्ने कार्यक्रम ल्याउने, अनआवश्यक सरकारी तथा व्यक्तिगत फजुल खर्च नगर्ने, वैदेशिक पुँजी भित्र्याउने जस्ता काम गरेर सहकारी क्षेत्रसँग सहयात्रा गर्दै अगाडि बढेको खण्डमा आर्थिक मन्दीको समस्यालाई सहजै टार्न सक्छौ । राज्यले पनि सहकारी क्षेत्रलाई कम आकलन गर्न हुँदैन । देशको हरेक क्षेत्रमा सहकारीको पनि निकै ठुलो योगदान रहेको छ ।

समाजमा ७० हजारभन्दा बढीले रोजगार प्राप्त गरेका छन् । लगभग ५४ प्रतिशत जनसंख्या सहकारीको पहुँचमा पुगेका छन् (उप्रेती, २०७४) । ३५ लाख मानिस सहकारीका सदस्य भएका छन् । सदस्यमा महिलाको पहुँच ४५ प्रतिशत हुन सकेको छ । यस अवधिमा सहकारीले कुल गार्हस्थ उत्पादनमा ३ प्रतिशत योगदान गरेको छ । वित्तिय क्षेत्रमा १५ प्रतिशत योगदात गरेको छ । सहकारी संघ, संस्थाको शेयर पुँजि मात्रै २१ अर्ब पुगेको छ भने कुल निक्षेप चाहि १२५ अर्ब पुगेको छ । ५ लाखभन्दा बढी जनता सहकारी भोलेन्टियर का रुपमा कार्यरत छन् । अन्य क्षेत्रमा जस्तै सहकारी क्षेत्रमा पनि केहि समस्या पक्कै आएका छन् ।

राज्यको नियम, कानुन र संविधानलाई मानेर अगाडि बढेपछि राज्यले पनि आफ्नो दायित्व पुरा गर्नुपर्छ र सहकारी क्षेत्रले पनि आफ्नो जिम्मेवारी, दायित्वलाई भुल्नु हुँदैन । आम सदस्यहरुको सहकारीप्रतिको विश्वासलाई सदैव अटल राख्ने काम गर्नु पर्दछ । समस्या भन्ने कुरा त देश होस वा संस्था निरन्तर आइरहन्छन् । त्यसलाई समस्यालाई चिरेर सफलताको शिखर चढ्नु नै हरेक देश, संस्था र मानिसको परिपक्कता हो ।

सुभाषः

अहिलेको बदलिदो परिवेशमा सहकारीहरूले पनि समयानुकूल बदलिनु पर्दछ । विभिन्न खालका सरकारी तथा गैरसरकारी काम पनि उचित नियमन सहित सहकारी माफ्त गर्नुपर्दछ । आवश्यक टेक्नोलोजीको प्रयोग सदस्यहरूलाई सेवा दिनुपर्दछ । सरकारले पनि नियमित रूपमा नियमन गरेर चुस्तदुरुस्त सहकारी क्षेत्रलाई बनाउनु पर्दछ । सहकारीहरूले पनि स्वनियमको विधि अबलम्बन गरे पारदर्शी बनेर सहकारी क्षेत्रलाई अझ मर्यादित र व्यवस्थित बनाउनु पर्दछ । सहकारी क्षेत्रमा गरिब, निमुखा, सिमान्तकृत महिलाहरूको पक्षमा अझ विशेष योजना तथा कार्यक्रम बनाएर जानुपर्दछ । सहकारी क्षेत्रको भविष्य र लगानी क्षेत्र अथाह रहेको छ, त्यस कुरालाई विचार गरेर आफ्ना सेवा विस्तार गर्नुपर्दछ ।

सहकारी क्षेत्रलाई अझ मर्यादित तथा व्यवस्थित बनाउनका लागि सहकारीहरू आफैले घरजग्गामा लगानी गर्ने तथा सञ्चालकहरूले पनि आफुले ऋण चलाउने गर्नु हुँदैन । यदि त्यसो गरेको खण्डमा सहकारी क्षेत्रमा समस्याहरू आउछन् । सदस्यहरूको विश्वास र भरोसालाई टुट्न दिनु हुँदैन । सहकारी क्षेत्रले जोखिम व्यवस्थापनको लागि बीमा गर्नु पर्दछ । नविन प्रविधिको विकास र अबलम्बन सँगसँगै नविन जोखिमहरू पनि आइरहन्छन् । हार्डवेयरमा आउने समस्या, डाटा नष्ट हुने, चोरी हुने जस्ता समस्याहरूको सामना गर्न ब्याकअप राख्ने आदि कुरामा विशेष ध्यान दिने गर्नु पर्छ । सहकारी क्षेत्रलाई पनि बदलिदो परिवेश अनुसार दीर्घकालिन सोच, विचार गरेर योजन बनाउने । विभिन्न खालका नयाँ मोडेलको बारेमा अध्ययन गर्ने ।

साकोसका सारा पदाधिकारी तथा उपसमितिका पदाधिकारीहरू समेत आफ्नो अनुशासनमा रहेर आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गर्ने । प्रकाशन तथा सुचना प्रवाह गर्ने प्रक्रियाको सुपरिवेक्षण गर्नुपर्दछ । विशेष गरेर जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली, वित्तिय तथा सञ्चालन कार्यको नियन्त्रण र विभिन्न सम्बन्धित निकायहरूले तोकेका स्तरमा तथा ढाँचाका प्रतिवेदन पेश गर्नेजस्ता कार्यमा नियन्त्रण गर्ने तथा सम्पादन गर्ने प्रणाली बनाउने तथा स्वतन्त्र परीक्षकबाट लेखापरीक्षण गराउने लगायत साकोसका लेखा तथा वित्तिय प्रतिवेदनहरू प्रकाशन गर्ने र पेश गर्ने कार्यहरूलाई एकिकृत रूपमा भएको एकिन गर्नुपर्दछ । हरेक स्थानीय तहले स्थानीय तहका सहकारीको आवश्यकता अनुसार दर्ता, परिचालन, प्रशिक्षण, प्रोत्साहनका लागि आवश्यक योजनाका साथमा अगाडि बढ्न जरुरी छ । सहकारीको छुट्टै

डेस्क स्थापना गरी एकजना अधिकृतको व्यवस्था गर्ने, तिनलाई सहकारीको दर्शन, सिद्धान्त, मुल्य मान्यताबारेमा प्रशिक्षण दिइ दक्ष बनाउने । सहकारी क्षेत्रको प्रवर्द्धनका लागि पर्याप्त बजेटको व्यवस्था गर्ने । सहकारी सामाजिक व्यवसाय हो । यसले सामाजिक न्याय र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि सँगसँगै पुँजीमाथि नियन्त्रण रहेको हुन्छ । सहकारी र अन्य व्यवसायबीच आधारभूत अन्तर भएका कुरा प्रष्ट हुने । सहकारी आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र वातावरण विकासको आधारस्तम्भको रूपमा स्वीकार गर्ने ।

सहकारीहरूले आफुलाई स्वनियमन, स्वअनुशासित तथा पेशागत मर्यादा राखेर आफुलाई सहकारीको मुल्य, मान्यता अनुसार समयानुकूल बनाएर आफ्ना सदस्यहरूको चाहना तथा विश्वासलाई कुनै धोका धडी नदिइकन आफुलाई सहि बाटोमा हिडाउनु पर्दछ । देशको संविधान, कानून र नियम संगत रूपमा अगाडि बढेको खण्डमा कुनै पनि संघ,संस्थालाई काँढाले पनि छुदैन । आफु जिम्मेवार ठाउँमा बसेपछि सदै इमान्दारिताका साथ जवाफ दिनु पर्दछ । काम गरेर देखाउनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

१. उप्रेती, रामचन्द्र (२०७४),: सहकारी मार्गदर्शन, काठमाण्डौ ।
२. नेफ्स्कून (२०७५) माघ अंक
३. सहकारी सचेतना पुस्तिका (२०६८), कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, नेपाल सरकार
४. राजभण्डारी, राजकुमार (२०१९) समाजशास्त्रमा अनुसन्धान विधि, जुपिटर प्रिन्टिङ एन्ड पब्लिसिङ हाउस प्रा. लि.
५. राष्ट्रिय सहकारी संघको प्रकाशन,कार्तिक २०६५ सहकारी सन्देश मासिक
६. सहकारी विभाग मिनभवन, काठमाडौं, माघ, २०७५ सहकारी सञ्जाल मासिक
७. प्रकाशक नेपाल बचत तथा ऋण सहकारी संघ लिमिटेड, बचत तथा ऋण सहकारी संस्था मार्फत उत्पादकमुलक ऋण लगानी तालिम पुस्तिका
८. ढकाल, सुदर्शन प्रसाद,(२०७०) दोस्रो परिमार्जित संस्करण, सहकारी अर्थव्यवस्था, हेरिटेज पब्लिसर्स एन्ड डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. भोटाहिटि, काठमाडौं
९. नेपाल, पशुपति डा.(२०७५), सहकारी सिद्धान्त र व्यवहार, पैरवी प्रकाशक तथा वितरक, कुमारीगल्ली, काठमाडौं
१०. ठकुरी, चन्द्रबहादुर (२०६४) नेपालमा सहकारी व्यवसाय व्यवस्थापन, उपकार प्रकाशन काठमाडौं
११. सापकोटा, शिवजी (२०७६) सहकारीको नतिजामुखि व्यवस्थापन, रश्मी अपसेट प्रेस, नयाँ बानेश्वर काठमाडौं
१२. पौड्याल, परितोष(२०७४) वित्तीय सहकारीको विधिशास्त्र, उपलब्धि प्रकाशन सेवा प्रा.लि. काठमाडौं
१३. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३
१४. सहकारी दर्पण(२०७६), प्रकाशक नेपाल सरकार भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, सहकारी विभाग, नयाँ बानेश्वर काठमाडौं
१५. अधिकारी निर्मलमणि (२०६३) आमसञ्चार र पत्रकारिता, प्रशान्ति पुस्तक भण्डार पुतलीसडक, काठमाडौं ।

१६. थापा, डा. गोविन्द बहादुर(२०६४): नेपालको अर्थतन्त्र र आर्थिक पुनः संरचना, नवयुग सहकारी छापाखाना मदननगर, बल्लु, काठमाडौं ।
१७. धोजु बालकृष्ण २०७९ मंसिर ७, अनलाईन मजदुर, काठमाडौं ।
१८. तिमिल्सिना, सन् २०१८ त्रि.वि शोधपत्र
१९. राई नबिन(२०७९) परम्परागत आधुनिक डाईकोटोमी : सामाजिक परिवर्तन र विकास, ताहाचल काठमाडौं ।
२०. तिमिल्सिना,एस(२०१८), विकासका लागि सहकारीताको आवश्यकता त्रि.वि., शोध, पोखरा ।
२१. प्रा.श्रेष्ठ, अमन, सुवेदी, रविन, सिवाकोटी, कैलाशकुमार(२०७४) स्थानीय तहको नयाँ संरचना, राष्ट्रिय सुचना मञ्च, डिल्लीबजार, काठमाडौं ।
२२. मिश्र, चैतत्य, बदलिँदो नेपाली समाज, प्रकाशक: फाइनप्रिन्ट, धुम्बाराही, काठमाडौं ।
२३. राई, डा. विष्णु प्रसाद (२००७), नेपालको सामाजिक राजनितिक मानवशास्त्र, प्रकाशक किरात यु.के., फिन्ट काठमाडौं, नेपाल ।
२४. आहुति (तेस्रो संस्करण २०७५), नेपालमा वर्ण व्यवस्था र वर्ग सङ्घर्ष, प्रकाशक फिनिक्स बुक्स, बानेश्वर, काठमाडौं, नेपाल ।
२५. संग्रौला, खगेन्द्र,(अ)(प्रमथ २०७७), सत्ता र सत्य, प्रकाशक बुक हिल पब्लिकेशन प्रा.लि., कालिकास्थान, काठमाडौं, नेपाल ।
२६. भीमराव, डा.अम्बेडकर, (पहिला संस्करण २०६९), सत्ता विमर्श र दलित, प्रकाशन समता फाउण्डेशन, सानेपा, ललितपुर
२७. सहकारी आवाज(वैशाख असार २०७९),प्रकाशक, नफस्कुन,नयाँ बानेश्वर,काठमाडौं ।
- २८.सहकारीता,२०७४ सहकारी विभाग ।
- २९.सहकारी ऐन,२०७४

३०. बडाल, केशव(२०७६) सहकारी स्वायत्तता र स्वतन्त्रता, मुद्रण प्रिन्ट प्वाइन्ट थापागाउ, बानेश्वर काठमाडौं ।
३१. पौड्याल, परितोष(२०७६), बचत तथा ऋण सहकारीका सिद्धान्तहरु सहकारी नियमावली, २०७५, मुद्रण उपलब्धि प्रकाशन सेवा प्रा.लि., काठमाडौं ।
३१. विष्ट, डोरबहादुर(), भाग्यवाद र विकास
३२. लुईटेल, युवराज (२०५५), कम्पाडियम पहिलो सेमेस्टर संरचनागत कार्य दृष्टिकोण भोलम तिन
३३. बसाइसराई, सामाजिक सञ्जाल, बिप्रेसन र विकास,(५८५) तेस्रो सेमेस्टर, भोलम एक
३४. एजेन्सी / संरचना, सुक्ष्म/वृहत् दृष्टिकोण(५९१), चौथो सेमेस्टर, भोलम एक
३५. संरचनागत प्रकार्यको दृष्टिकोण(५६३), पहिलो सेमेस्टर, भोलम दुई
३६. समाजशास्त्रको परिचय(५६१), पहिलो सेमेस्टर, भोलम दुई
३७. सामाजिक परिवर्तन र विकासको सैद्धान्तिकरण(५६५), पहिलो सेमेस्टर, भोलम एक
३८. जात र वर्ग (५६४), पहिलो सेमेस्टर, भोलम एक
३९. संरचनागत प्रकार्यको दृष्टिकोण(५६३), पहिलो सेमेस्टर, भोलम एक
४०. जात र वर्ग (५६४), पहिलो सेमेस्टर, भोलम दुई
४१. समाजशास्त्रको परिचय(५६१), पहिलो सेमेस्टर, भोलम तिन
४२. समाजशास्त्रको परिचय(५६१), पहिलो सेमेस्टर, भोलम एक
४३. बसाइसराई, सामाजिक सञ्जाल, बिप्रेसन र विकास, (५८५) तेस्रो सेमेस्टर, भोलम दुई
४४. शक्ति, नेतृत्व, राज्य र विकास (५८७), तेस्रो सेमेस्टर, भोलम एक
४५. शक्ति, नेतृत्व, राज्य र विकास (५८७), तेस्रो सेमेस्टर, भोलम दुई

४६. उपाध्याय लक्ष्मीभक्त(२०६२), राजनितिक जीवनका ५५ वर्ष, सहस्राब्दी प्रकाशन प्रा.लि
कलकी, काठमाडौं ।
४७. विष्ट डोरबहादुर (सन् २००२), सबै जातको फूलबारी, हिमाल किताब प्रा.लि,
लाजिम्पाट, काठमाडौं ।
४८. गिरी प्रदिप द्वितिय संस्करण(सन् १९८४), लेलिन एक अध्ययन, मुद्रण अभियान प्रेस,
बागबजार, काठमाडौं ।

अनुसुची १

प्रश्नावलि

भद्रावति बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका महिला सदस्यहरुको समाजशास्त्रीय अध्ययन
नाम..... लिङ्ग..... उमेर.....
जातजाति..... धर्म..... भाषा.....
पेशा..... वैवाहिक स्थिति.....

२. यदि विवाहित भए तपाईंका सन्तान कति छन् ?

क. छोराको संख्या ख. छोरीको संख्या ग. धर्मपुत्र/ धर्मपुत्री

३. तपाईंको शिक्षाको स्तर कस्तो रहेको छ ?

क. निरक्षर ख. साक्षर ग. माध्यमिक घ. उच्च शिक्षा

४. सहकारी संस्थालाई कस्ता रूपमा बुझ्नु हुन्छ ? तपाईंको मनमा लागेका धारणा दिनुहोस् ?

५. सहकारीमा कहिलेबाट लाग्नु भयो ?

६. सहकारीमा लाग्ने प्रेरणा कसबाट मिल्यो ?

क. आफन्त ख. साथीभाई ग. छिमेकी आफै

७. सहकारीमा लाग्नुको मुख्य उद्देश्य के हो ?

क. जीवनस्तर सहज बनाउने उद्देश्यले

ख. उद्यमशीलतामा जोडिनमा सहयोग होला भनेर

ग. संगठनमा जोडिदा राम्रो सर्कल बन्छ भनेर

८. यसभन्दा पहिला कुनै सहकारीमा सदस्य हुनुहुन्थ्यो ?

९. सहकारीबाट हुने फाइदाका बारेमा जानकारी छ ? छैन ?

१०. सहकारीमा लागेपछि तपाईंको कुन कुन क्षेत्रमा परिवर्तन आएको छ ?

क. आर्थिक ख. सामाजिक ग. शैक्षिक घ. सांस्कृतिक

११. सहकारीमा लागेर बेफाइदा भएको छ भने के कुरामा भएको छ ?

क. परिवारमा कुनै बेमेल उत्पन्न ख. घरमा समय नदिनु ग. कुनै पेशा, व्यवसायमा असर

१२.सहकारीमा लागेपछि आफ्नो आय आर्जन बढाउने कुनै तालिम तथा अन्य सिपहरु सिक्नु भएको छ ?

१३.सहकारीमा लागेपछि अन्य केहि फाइदाहरु केके भएका छन् ?

क.साथीहरु बढे ख.बोलीचालीमा अभ्यास ग.नेतृत्वको विकास घ.बचत गर्ने बानीको विकास

१४.सहकारीबाट कुनै ऋण लिनुभएको छ ?

क. छ छैन

१५.लिनुभएको छ भने कस्तो शिर्षकमा लिनु भएको छ ?

क.व्यापारिक ऋण ख.कृषि ऋण ग.स्वरोजगार ऋण घ.आवास ऋण

१६.तपाईंले लगानी गरेको व्यावसायबाट औषतमा कति कमाउनु हुन्छ ?

क.दैनिक ख.मासिक ग.त्रैमासिक घ. वार्षिक

१७.तपाईं कमाएको पैसा के केमा खर्च गर्नुहुन्छ ?

क.घरखर्च ख.छोराछोरीको शिक्षामा ग.मनोरञ्जनमा घ.घुमफिरमा ङ.अन्यमा

१८.तपाईंले आफ्नो व्यवसाय गर्दा कुनै तालिम लिनुभएको थियो ?

१९.थियो भने तपाईंलाई व्यवसाय गर्न सहयोग गरेको छ ? छैन ?

२०.एकै काम गर्दा वा समुहमा काम गर्दा कुन सजिलो लाग्छ ?

क.एकै ख.समुहमा

२१. तपाईं लैङ्गिक समानताका बारेमा कुनै जानकारी छ ?

क.छैन ख.छ ग.केहि थाहा छैन

२२.आर्थिक क्षेत्रमा महिला सहभागिता पुरुषसरह नहुनुको कारणहरु केके होलान् ?

क.अशिक्षाका कारण ख.घरव्यवहारमा व्यस्त भएर ग.पितृसतात्मक समाज भएर

घ.महिला भएको कारणले

२३. तपाईंको विचारमा सहकारीलाई कसरी अगाडि बढाउदा राम्रो हुन्छ ? छोटो विचार दिनुहोला ?

२४. सहकारी क्षेत्रको सेवाबाट कतिको सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

क. छु

ख. छैन

ग. ठिकै

२५. सहकारीले कस्तो कर्दा अभ तपाईंलाई राम्रो लाग्छ ? आफ्नो विचार राख्नु होला ?